

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL/YEAR: 4 • SAYI/NO: 1 • 2024

EISSN: 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN YENİ STRATEJİLER

Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanabilmesi
İçin İşletmelerin Karbon Ayak İzini Azaltıcı
Stratejilerinin Belirlenmesi

Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Begüm Özdoğan

Temerrüde Düşen Önemli Sukuk İhraçlarına
İlişkin Vaka Analizi

Nurullah Tırman
İbrahim Keçeci

Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış Hisbe
Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi

Bahjt Mouhamd Almoustafa

Janet L. Abu-Lughod,
Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları
Arasında Dünya Sistemi

Muhammed Emin Gürsoy

Muhammad Akram Khan,
İslam İktisadına Giriş

Songül Baylu

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

Sahibi/ Owner

Maruf Eğitim Araştırma ve

Dayanışma Vakfı Adına

On behalf of the owner,

Maruf Education Research and

Solidarity Foundation

Sıtkı Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Yakup Yakar

Editör Kurulu/Editorial Board

Editör/Editor

Doç. Dr. Hakan Kalkavan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Editör Yardımcısı/Co-editor

Arş. Gör. Abdullah Kuluç

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Alan Editörleri / Executive Editors

Esma Vatandaş

İstanbul Üniversitesi

Fatma Nur Şahin

İstanbul Üniversitesi

Arş. Gör. Hasan Atik

İstanbul Medipol Üniversitesi

Grafik Tasarım/Graphic Design

Mustafa Özen

Yayın Periyodu/Publication Period

Yılda iki kez yayımlanır.

(Haziran, Aralık)

Published twice a year.

(June, December)

'Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi' Türkçe, İngilizce ve Arapça makaleler yayımlayan uluslararası hakemli akademik bir dergidir.

'Maruf İktisat Journal of Islamic Economics Studies' is an international peer-reviewed academic journal that publishes articles written in Turkish, English, and Arabic.

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

İletişim/Contact

Maruf İktisat

İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin

Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

• maruf@marufiktisat.com

• editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl/Year: 04 • Sayı/No: 01 • HAZİRAN/JUNE 2024

EISSN: 2757-9360

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. Ali Polat, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi**

Prof. Dr. Faruk Bal, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Fatih Savaşan, **Sakarya Üniversitesi**

Prof. Dr. Hakan Sarıbaş, **Bülent Ecevit Üniversitesi**

Prof. Dr. Hasan Hacak, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Doç. Dr. İbrahim Sırma, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin Bilgin, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Doç. Dr. Mehmet Babacan, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Ömer Karaoğlu, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Sadık Ünay, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Prof. Dr. Şakir Görmüş, **Marmara Üniversitesi**

Doç. Dr. Zeyneb Hafsa Orhan, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Prof. Dr. Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Prof. Dr. Heytem Hazne, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Dr. Öğr. Üyesi İrfan Ersin, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Prof. Dr. Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Prof. Dr. Servet Bayındır, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Sıtkı Abdullahoğlu, **Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü**

Prof. Dr. Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Araştırma Makalesi / Research Article

Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanabilmesi
İçin İşletmelerin Karbon Ayak İzini Azaltıcı
Stratejilerinin Belirlenmesi

*Determining Strategies to Reduce the Carbon
Footprint of Businesses to Ensure Sustainable
Development*

**Serhat Yüksel
Hasan Dinçer
Begüm Özdoğan 04**

Araştırma Makalesi / Research Article

Temerrüde Düşen Önemli Sukuk İhraçlarına
İlişkin Vaka Analizi

*Case Analysis With Regard to Significant
Sukuk Defaults*

**Nurullah Tırman
İbrahim Keçeci 16**

İnceleme Makalesi / Review Article

Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış Hisbe
Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi

*An Analytical Study of Hisba Works Written in the
4th and 5th Centuries Hijri*

**Bahjt Mouhamd
Almoustafa 42**

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Janet L. Abu-Lughod,
*Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları
Arasında Dünya Sistemi*

**Muhammed
Emin Gürsoy 60**

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Muhammad Akram Khan,
İslam İktisadına Giriş

Songül Baylu 66

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanabilmesi İçin İşletmelerin Karbon Ayak İzini Azaltıcı Stratejilerinin Belirlenmesi

Serhat Yüksel¹Hasan Dinçer²Begüm Özdoğan³

Öz

İşletmelerin karbon ayak izinin azaltılabilmesi için birçok strateji geliştirilebilir. Bununla birlikte, her bir iyileştirme stratejisi maliyetlerin de artmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla, bu süreçte en fazla önem arz eden problemin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sayede, daha fazla önem arz eden konulara yönelik etkin stratejilerin belirlenebilmesi mümkün olabilmektedir. Bu durum da stratejiler daha düşük maliyetle uygulanabilmektedir. Bu çalışmanın amacı işletmenin karbon ayak izinin azaltılabilmesi için etkin ve verimli stratejilerin belirlenmesidir. Bu kapsamda, çalışmanın temel araştırma sorusu, karbon ayak izinin azaltılabilmesi için işletmelerin uygulaması gereken öncelikli stratejilerinin hangileri olduğunun tespit edilmesidir. Bu amaca ulaşabilmek için 4 farklı kriter belirlenmiştir. Bu kriterlerin önem ağırlıklarının hesaplanabilmesi için DEMATEL yönteminden faydalanılmaktadır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre enerji verimliliğinin sağlanması işletmelerin karbon ayak izinin minimize edilmesinde en fazla önem arz eden kriterdir. Çalışanlara eğitim verilmesi ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi de bu süreçte dikkate alınabilecek başka faktörlerdir. Buna karşın, yenilenebilir enerji kullanımı hususu ise diğer değişkenlere kıyasla çok daha düşük önem ağırlığına sahiptir. Bu sonuçlar dikkate alındığında, işletmelerin enerji verimliliğinin sağlanabilmesine daha fazla önem göstermeleri gerekmektedir. Bu durum karbon ayak izinin azaltılmasında çok yüksek maliyetlere katlanılmadan etkin stratejilerin geliştirilebilmesine olanak sağlamaktadır. Enerji verimliliğinin sağlanması bu amaca ulaşılabilmesinde çok kritik bir role sahiptir. Bu çerçevede, verimlilik sağlayacak makineler kullanılabilir ve bina yalıtımları daha iyi hale getirilebilir. Öte yandan, çevre dostu tedarikçiler ile çalışma da bu süreçte önemli derecede katkı sağlayabilir. Böylece, işletmenin tedarik zinciri daha sürdürülebilir olabilir.

Anahtar Kelimeler: : Sürdürülebilir Kalkınma; Karbon Emisyonu; Karbon Ayak İzi; DEMATEL.

JEL Sınıflandırması: G21, L26, O16

Determining Strategies to Reduce the Carbon Footprint of Businesses to Ensure Sustainable Development

Abstract

The aim of this study is to determine effective and efficient strategies to reduce the carbon footprint of the business. In this context, the main research question of the study is to determine which are the priority strategies that businesses should implement to reduce their carbon footprint. To achieve this goal, four different criteria were determined. DEMATEL method is used to calculate the importance weights of these criteria. According to the analysis results obtained, ensuring energy efficiency is the most important criterion in minimizing the carbon footprint of businesses. Training employees and sustainable supply chain management are other factors that can be taken into consideration in this process. On the other hand, the issue of renewable energy use has a much lower importance weight compared to other variables. Considering these results, businesses need to pay more attention to ensuring energy efficiency. This allows effective strategies to be developed to reduce carbon footprint without incurring very high costs. Ensuring energy efficiency has a very critical role in achieving this goal. In this context, machines that will provide efficiency can be used and building insulation can be improved. On the other hand, working with environmentally friendly suppliers can also contribute significantly to this process. Thus, the business's supply chain can be more sustainable.

Keywords: Sustainable Development; Carbon Emission; Carbon footprint; DEMATEL.

JEL Classification: G21, L26, O16

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Prof. Dr.

E-posta: serhatyuksele@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9858-1266>

² İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Prof. Dr.

E-posta: hdincer@medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8072-031X>

³ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü Lisans Öğrencisi

E-posta: begum.ozduman@std.medipol.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0008-8016-6911>

Atıf/Citation: Yüksel, S., Dinçer, H., Özdoğan, B. (2024). Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanabilmesi İçin İşletmelerin Karbon Ayak İzini Azaltıcı Stratejilerinin Belirlenmesi, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), s.04-15.

DOI: 10.58686/marufiktisat.1485405 • **Geliş/Received** - 16.05.2024 • **Kabul/Accepted** - 03.06.2024

1. Giriş

Küreselleşmenin etkisini göstermesiyle çevre sorunları da artmaktadır. Bu durum da küresel ısınma gibi tüm dünyayı etkileyen problemler meydana getirmektedir. Bu problemler gittikçe tehlikeli bir hal almaktadır. Bu çerçevede, küresel ısınma ekolojik dengede birtakım bozulmalar meydana getirmektedir. Bu durum bazı canlı türlerinin yok olmasına yol açmaktadır. Öte yandan, sıcaklık artışları aynı zamanda tarım sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu husus da su kaynaklarının azalması ve gıda güvenliği gibi birtakım sorunları meydana getirmektedir (Wang vd., 2023). Öte yandan, küresel ısınma ayrıca halk sağlığını da tehdit etmektedir. Yükselen sıcaklıklar bazı salgın hastalıkların yükselmesine sebebiyet vermektedir. Özetle, küresel ısınma problemi çok tehlikeli bir boyut aldığından dolayı bu problemin olumsuz etkilerinin giderilebilmesi için birtakım tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Küresel ısınma problemi ile etkin bir şekilde mücadele edilmesinde işletmelerin karbon ayak izinin azaltılması kilit bir öneme sahiptir. Bu süreçte etkin stratejilerin belirlenmesi çok gereklidir. Enerji verimliliğinin sağlanması bu amaca ulaşılabilmesinde çok kritik bir role sahiptir. Bu çerçevede, verimlilik sağlayacak makineler kullanılabilir ve bina yalıtımları daha iyi hale getirilebilir (Gao vd., 2023). Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması da bu süreçte çok gereklidir. Bu enerji türleri sayesinde karbon emisyonu probleminin minimize edilebilmesi mümkün olabilmektedir. Çevre dostu tedarikçiler ile çalışma da bu sürece önemli derecede katkı sağlayabilir. Böylece, işletmenin tedarik zinciri daha sürdürülebilir olabilir. Çalışanlara eğitim verilmesi de karbon ayak izinin azaltılabilmesine olanak sağlamaktadır.

İşletmelerin karbon ayak izinin azaltılabilmesi için birçok strateji geliştirilebilir. Bununla birlikte, her bir iyileştirme stratejisi maliyetlerin de artmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla, bu süreçte en fazla önem arz eden problemin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu sayede, daha fazla önem arz eden konulara yönelik etkin stratejilerin belirlenebilmesi mümkün olabilmektedir. Bu durum da stratejiler daha düşük maliyetle uygulanabilmektedir. Bu doğrultta, çalışmanın amacı işletmenin karbon ayak izinin azaltılabilmesi için etkin ve verimli stratejilerin belirlenmesidir. Bu kapsamda, çalışmanın temel araştırma sorusu karbon ayak izinin azaltılabilmesi için işletmelerin uygulaması gereken öncelikli stratejilerinin hangileri olduğunun tespit edilmesidir. Bu amaca ulaşabilmek için 4 farklı kriter belirlenmiştir. Bu kriterlerin önem ağırlıklarının hesaplanabilmesi için DEMATEL yönteminden faydalanılmaktadır.

Çalışma 4 farklı bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde literatür taramasına yer verilmektedir. Üçüncü bölümde analiz sonuçları paylaşılmaktadır. Son bölümde ise elde edilen bulgulara yönelik bilgi verilmektedir.

2. Literatür Taraması

Karbon emisyonu, enerji üretimi, endüstriyel faaliyetler ve ulaşım gibi insan etkinliklerinin sonucunda karbon dioksit ve sera gazlarının atmosferde birikmesine ve dolayısıyla küresel iklim değişikliğine sebep olmaktadır. Karbon emisyonunda bir insanın veya bir kurumunun etkinliklerinin sera gazı emisyonlarının miktarı karbon ayak izi ile ölçülmektedir. Karbon ayak izi, çevrede oluşan olumlu veya olumsuz gelişen etkileri değerlendirmek ve bu etkileri azaltabilme stratejileri geliştirmek için kullanılır.

maktadır (Chu vd., 2024). Küresel ısınma, doğal dengeyi bozarak insanların yaşamını ve ekonomik faaliyetlerini tehdit eder. Bunun yanı sıra kontrolsüz nüfus artışı, küresel enerji talebindeki artış ve yeşil alanların azalması da karbon emisyonuna neden olan diğer önemli konulardır (Du vd., 2023). Buna ek olarak, günümüzde teknolojinin gelişerek veri madenciliği metodolojisini kullanan birçok sektör içinde bulunan şirketler karbon emisyonu sorunu açısından da büyük önem taşımaktadır (Xu vd., 2023).

Karbon emisyonun çok fazla dezavantajından bahsetmek mümkündür. Büyük ölçüde elektrik tüketimi, karbon salınımına sebep olmaktadır. Buna örnek olarak, veri merkezlerinin işletilmesi, soğutulması, güçlendirilmesi gibi süreçler, karbon salınımına sebep olur. Bu bağlamda, bir şirket, veri merkezi operasyonlarını optimize etmek için sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılabilir veya enerji verimliliğini artırmak için teknolojik yenilikler uygulayabilir (Zhou vd., 2023). Buna ek olarak veri depolama ve işleme için kullanılan sunucuların ve veri merkezlerinin sürekli olarak çalışması bu şirketlerin karbon ayak izinin artmasına neden olmaktadır. Buna sonuç olarak da veri depolama ve işleme için kullanılan sunucuların ve veri merkezlerinin enerji verimliliği arttırılabilir böylelikle enerji tüketimi azaltılır dolayısıyla karbon emisyonlarında da azalma görülebilir (Zeng ve Li, 2023). Yukarıda verilen nedenlerin karbon emisyonuna olan etkisine bakıldığında, veri madenciliği projelerinin çevresel etkisinin azalması için bazı stratejilere ihtiyaç vardır (Shen vd., 2023).

Günümüzde veri merkezleri son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişmesine bağlı olarak büyümeye başlamıştır. Bu durum elektrik tüketiminde ve karbondioksit emisyonlarında önemli bir artışa yol açtı ve bu durum da çevre üzerindeki olumsuz etkiyi artırdı. Yüksek karbon ayak izi, son zamanlarda işletmeler için giderek artan bir çevre problem haline gelmektedir (Jung ve Song, 2023). Bu problem karşısında ülkeler ve insanlar içerisinde artan çevresel bilinç, işletmelerin karbon emisyonlarını azaltmalarına ve sürdürülebilirliklerini arttırmaya yönlendirmektedir. Ancak, karbon emisyonlarını azaltmayan, yüksek karbon ayak izine sahip olan işletmeler, finansal riskler ve itibar kaybı gibi birçok zorlukla karşı karşıya kalmaktadır (Du vd., 2023). Bu tarz zorluklar dışında ayrıca, yüksek karbon emisyonlarının işletmelere olan etkileri arasında tedarik zinciri sorunları, artan operasyonel maliyetler ve sermaye erişimi sorunları yer almaktadır. Bu nedenle, bu merkezlerin enerji tüketimini, uygulanan maliyetlerini azaltabilmek ve karbon azalımı için yeni stratejiler geliştirmeye çalışılmıştır (Wu vd., 2023).

Devletlerin karbon ayak izini minimize edebilmek için kurum ve kuruluşlara finansal stratejilerde bulunması gerekmektedir. Finansal stratejiler içerisinde ilk olarak yeşil tahvillerden bahsetmek mümkün. Yeşil tahviller, çevreye duyarlı olan projelere sağlanan bir fon türüdür. Bu fon türü ile işletmeler çevre dostu olan projelerine, örneğin yenilenebilir enerji projeleri, enerji tasarrufu ve başka sürdürülebilirlik olan projelerini finansa edebilirler (Wang vd., 2023). Çevreye karşı olan sorumluluk standartlarına uyan işletmelerin projeleri için sürdürülebilir kredi adı altında işletmelere sunulan krediler bir başka finansal stratejidir. Yeşil kredi politikası, çevresel performansı teşvik etmek için tasarlanmıştır (Chen vd., 2023). Günümüzde artık yavaş yavaş her kesimden tüketiciler çevre problemlerine karşı daha duyarlı olduğundan, sektörde çevre kirliliğinin azaltılması da önemli bir konudur. Sektörde tüketiciler çevre sorunlarına karşı duyarlı olmakta ve çevre dostu olan işletmeleri tercih etmektedirler (Shang vd., 2023). Tüketicilerin bu yönelimi işletmelerinde çevre dostu ürün veya hizmet sunmalarına teşvikte bulunmaktadır.

İşletmelerin yenilenebilir enerjiler kaynaklarına yapacakları yatırımların hava koşulları veya doğa olaylarına bağlı olarak değişiklik gösterme olasılıklarının olduğuna dikkat çekmek gerebilir. Bu tür du-

rumlara aralıklı arz denir ve güneş ve rüzgar gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının bağlı olduğu hava durumuna göre farklılık göstermesi anlamına gelmektedir (Gao vd., 2023). İşletmelerin aralıklı arz sorunu ile portföy çeşitlendirerek, enerji depolama teknolojilerine yatırım yaparak veya yedek enerji kaynaklarıyla anlaşmalar yaparak bu sorun ile başa çıkabilmelerini sağlamaktadır (Bai vd., 2023). Portföy çeşitlendirme stratejisi, sadece tek yenilenebilir enerji kaynağına yatırım yapmak yerine diğer kaynaklara da yatırım yapmak, arz güvenliğini artırır. Enerji depolama teknolojilerine yatırım yapmak, yenilenebilir enerji kaynaklarının (güneş, rüzgar vb.) üretiminin yüksek olduğu zamanlarda enerjiyi depolayarak, ihtiyaç duyulduğu zamanlarda kullanmak için depolama çözümlerine yapılan yatırımlar karbon ayak izinin azalmasında faydalı olacaktır. Bazı durumlarda yenilenebilir enerji kaynakları yetersiz kalabilmekte bu sorunun çözümü için ise, işletmeler yedek enerji kaynaklarıyla anlaşma olarak fosil yakıt santralleri gibi kaynaklardan enerjilerini sağlayabilirler (You vd., 2023).

3. Metodoloji

Bu çalışmada işletmelerin karbon ayak izinin azaltılmasına yönelik stratejilerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede, kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve bu hususa etki eden kriterler belirlenmiştir. Bu kriterlerin önem ağırlıklarının gerçekleştirilmesi için öncelik analizi gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte, DEMATEL yönteminden faydalanılmıştır. Bu tekniğin aşamalarına aşağıda yer verilmektedir (Kou vd., 2024; Özdemirci vd., 2023).

Aşama 1: İlk olarak uzmanlardan görüşler temin edilmektedir. Bu süreçte, seçilmiş kriterler soru haline getirilmektedir. Uzmanların ise bu soruları değerlendirmeleri istenmektedir. Uzmanlar bu değerlendirme sürecinde 5'li skala kullanmaktadır.

Aşama 2: Elde edilen görüşler dikkate alınarak direk ilişki matrisi (A) oluşturulmaktadır. Bu süreçte, tüm uzman görüşlerinin aritmetik ortalaması hesaplanmaktadır. Başka bir ifadeyle, tüm uzman değerlendirmeleri toplanarak uzman sayısına bölünür.

Aşama 3: Normalize matris (X) elde edilir. Normalizasyon sürecinin temel amacı daha düşük değerlerle çalışılmasıdır. Bu durum daha etkin analizlerin gerçekleştirilebilmesine imkan sağlamaktadır. Normalizasyon sürecinde direk ilişki matrisindeki tüm satır toplamaları hesaplanır. Bu satır toplamalarının en yüksek değeri eşik değer olarak kabul edilir. Daha sonra, direk ilişki matrisindeki tüm değerler bu eşik değere bölünür.

Aşama 4: Toplam ilişki matrisi (T) elde edilir. Bu süreçte " $X \cdot (I - X)^{-1}$ " formülünden faydalanılır. Buradaki "I" ifadesi birim matrisi simgelemektedir.

Aşama 5: Kriter ağırlıkları hesaplanır. Toplam ilişki matrisinin satır toplamaları (D) ve sütun toplamaları (R) elde edilir. Bu bağlamda, "D+R" değeri kriter ağırlıklarının hesaplanmasında kullanılır.

4. Analiz Sonuçları

Bu bölümde işletmelerin karbon ayak izinin azaltılmasına yönelik stratejilerin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, literatürdeki benzer çalışmaların incelenmesi neticesinde 4 farklı kriter belirlenmiştir. Bu kriterlerin detaylarına Tablo 1’de yer verilmektedir.

Tablo 1: Kriter Listesi

Kriter	Kaynakça
Enerji Verimliliğinin Sağlanması	Cai vd. (2023)
Yenilenebilir Enerji Kullanımı	Raihan (2023)
Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi	Hu (2023)
Çalışanlara Eğitim Verilmesi	Yao vd. (2023)

Yukarıda belirtilen bu kriterlerin önem ağırlıklarının bulunmasında DEMATEL yaklaşımı dikkate alınmaktadır. Bu yöntem çok sayıda kriterin önem ağırlıklarının belirlenebilmesi için kullanılmaktadır (Eti vd., 2023; Dinçer vd., 2024). Elde ettiği başarılı sonuçlardan dolayı bu teknik literatürde birçok araştırmacı tarafından farklı amaçlarla kullanılmaktadır (Kou vd., 2024; Özdemirci vd., 2023). Analiz sürecinde üç farklı uzmanın görüşüne başvurulmaktadır. Bu kişiler konuya yönelik en az 23 yıl tecrübeye sahip olan akademisyen ve üst düzey yöneticilerden oluşmaktadır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda belirtilen bu kriterlerin önem ağırlıkları hesaplanmaktadır. Bu önem ağırlıklarının detaylarına Tablo 2’de yer verilmektedir.

Tablo 2: Kriterlerin Önem Ağırlıkları

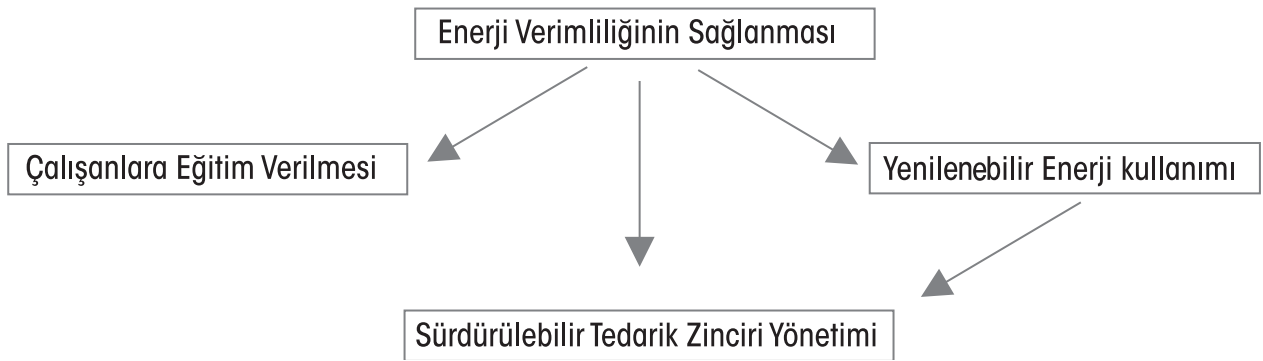
Kriter	Önem Ağırlıkları
Enerji Verimliliğinin Sağlanması	0,281
Yenilenebilir Enerji Kullanımı	0,223
Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Yönetimi	0,234
Çalışanlara Eğitim Verilmesi	0,262

Elde edilen analiz sonuçlarına göre enerji verimliliğinin sağlanması işletmelerin karbon ayak izinin minimize edilmesinde en fazla önem arz eden kriterdir. Çalışanlara eğitim verilmesi ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi de bu süreçte dikkate alınabilecek başka faktörlerdir. Buna karşın, yenilenebilir enerji kullanımı hususu ise diğer değişkenlere kıyasla çok daha düşük önem ağırlığına sahiptir. Bu sonuçlar dikkate alındığında, işletmelerin enerji verimliliğinin sağlanabilmesine daha fazla önem göstermeleri gerekmektedir. Bu durum karbon ayak izinin azaltılmasında çok yüksek maliyetlere kat-

lanılmadan etkin stratejilerin geliştirilebilmesine olanak sağlamaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için birtakım stratejilerin geliştirilebilmesi mümkündür. İşletmelerde uygulanan finansal stratejilerin uygulanmasında, sektördeki diğer paydaşlarla iş birliği yapmaları karbon emisyonlarını azaltmasında etkili bir tedarik iş birliği olduğu savunulmaktadır. Bu tedarik iş birliği sayesinde çevreye duyarlı işletmelerin ortak sürdürülebilir hedefler belirleyerek ortak çözüm geliştirmeyi amaçlayarak birden fazla işletmenin karbon ayak izini azaltmasına yarar sağlayacaktır.

Finansal stratejiler arasında emisyon düzenlemelerinde etkisi vardır. İşletmeler arasındaki karbon vergileri, emisyon sınırlamaları gibi farklı düzenlemeler işletmelerin tedarik zincirlerindeki karbon ayak izlerini azaltmaya teşvik eder. Bu finansal stratejilerin daha verimli olabilmesi için işletmelerin iş birliği yapacağı diğer işletmelerin karbon ayak izi seviyesine dikkat ederek iş birliklerini gerçekleştirmesi daha doğru olacaktır. İşletmeler, daha düşük karbon emisyonuna sahip tedarikçiler ile arasında ortaklık kurulmalıdır. İşletmeler kurdukları bu iş birliği ile üretim ve dağıtım süreçlerini optimize ederek gerçekleştirmeleri enerji kullanımlarına azaltacaklar ve böylece karbon ayak izinde de azalma olacaktır. İşletmeler üretilen malzemelerin geri dönüşümünü sağlayarak ve hammadde kullanımlarını azaltarak karbon emisyonlarında azalma olacaktır. Bu da tüketiciler için daha tercih edilen ve işletmelerin sektörde öne çıkmalarını sağlayacakları bir finansal stratejidir. DEMATEL analizi ile gerçekleştirilen etki diyagramı Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Etki Diyagramı

Şekil 1’den görüleceği üzere, enerji verimliliğinin sağlanması en fazla etkileyen kriter olarak öne çıkmaktadır. Bu faktör diğer üç kriter üzerinde de olumlu etkiye sahiptir. Belirtilen bu durum da enerji verimliliğinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Öte yandan, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi kriteri de en fazla etkilenen kriter olarak belirlenmektedir. Bu faktörün de diğer iki kriterden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı işletmenin karbon ayak izinin azaltılabilmesi için etkin ve verimli stratejilerin belirlenmesidir. Bu kapsamda, çalışmanın temel araştırma sorusu karbon ayak izinin azaltılabilmesi için işletmelerin uygulaması gereken öncelikli stratejilerinin hangileri olduğunun tespit edilmesidir. Bu amaca ulaşabilmek için 4 farklı kriter belirlenmiştir. Bu kriterlerin önem ağırlıklarının hesaplanabilmesi için DEMATEL yönteminden faydalanılmaktadır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre enerji verimliliğinin sağlanması işletmelerin karbon ayak izinin minimize edilmesinde en fazla önem arz eden kriterdir. Çalışanlara eğitim verilmesi ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi de bu süreçte dikkate alınabilecek başka faktörlerdir. Buna karşın, yenilenebilir enerji kullanımı hususu ise diğer değişkenlere kıyasla çok daha düşük önem ağırlığına sahiptir. Bu sonuçlar dikkate alındığında, işletmelerin enerji verimliliğinin sağlanabilmesine daha fazla önem göstermeleri gerekmektedir. Bu durum karbon ayak izinin azaltılmasında çok yüksek maliyetlere katlanılmadan etkin stratejilerin geliştirilebilmesine olanak sağlamaktadır.

Bir işletmenin karbon ayak izini azaltması veya bu konu hakkında çalışmalar ortaya koyması öncelikle çevre için, daha sonrasında ise, daha sürdürülebilirlik bilincine sahip tüketicilerin oluşmasında, işletmeler arasında rekabet oluşması ve bir işletmenin itibarı açısından avantajları olsa da işletmeler açısından bazı engeller ortaya çıkabilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapmak, enerji depolama veya enerji verimliliği teknolojisini kullanmak yüksek yatırım maliyeti sınıfı içerisine girmektedir (Meng vd., 2023). Bir işletmenin karbon ayak izini hesaplamak ve karbon emisyon azaltmak için stratejiler geliştirmek ve uygulamak için gerekli uzmanlık veya bilgiye sahip olunmayabilir. Karbon ayak izinin ölçümü için gereken danışmanlık hizmeti veya bu hesaplamaların yapıldığı teknolojiden yararlanmak işletme için yüksek maliyetli olabilir. İşletmeler tarafından üretim süreçleri ve bu süreçle ilgili verilere doğru veya eksiksiz erişim zor olabilir. Veriye erişim sıkıntısı yaşayan bir işletmenin karbon ayak izinin hesaplanmasını zorlaştırabilir. Bu da tedarik bilgi eksikliği veya veri eksikliği dediğimiz engeli karşımıza çıkarmaktadır (Xiao vd., 2023). Bu engellere baktığımızda işletmelerin karşılaşılabilecekleri bu tarz zorluklar genellikle gelişmekte olan ülkelerde olan işletmelerinin karbon emisyonlarını azaltmalarına yönelik problemlerle karşılaşma olasılıkları fazladır.

İşletmelerde karbon ayak izini azaltımının takibinde kullanılan bazı teknik ölçümler vardır. Bu ölçümlerin belirli ölçüm standartları vardır. ISO (Uluslararası Standardizasyon Kuruluşu) tarafından belirlenen bazı standart, karbon ayak izi hesaplamaları için uluslararası kabul gören bir standarttır (Di vd., 2023). İşletmelere emisyonlarını izleyebilmeleri ve emisyonlarını raporlandırımları ve rapor sonuçları karşısında azaltmaları için rehberlik sağlamaktadır. Hesaplama yöntemleri olarak, “Yaşam Döngüsü Analizi (LCA)” işletmelerin ürettiği bir ürünün veya hizmetin bütün bir döngüsünde sera gaz emisyonunu hesaplamalarında kullanılan bir analizdir. İşletmelerin ürettiği belirli bir ürünler veya uyguladıkları faaliyetler için “Ortalama Emisyon Faktörleri” kullanılır. Yaşam döngüsü analizinden farklı olarak daha kolay ve hızlı ilerleyen fakat güvenilirlik konusunda daha düşük bir emisyon faktörleridir (Xu vd., 2023).

Ayrıca, enerji faturaları veya enerji masrafları gibi finansal veriler karbon emisyonları tahmin etmek için kullanılmaktadır. Finansal veriler, yaşam döngüsü analizi ve ortalama emisyon faktörlerden farklı olarak daha hızlı ve kolay olan bir yöntem fakat bu yöntemler kadar sonuçlar doğru değildir (Pan vd., 2023). Veri toplama ve izleme sürecinde enerji tüketimi olarak enerji faturaları, enerji masrafları, atık üretimi ve diğer ölçüm cihazları sayesinde enerji tüketimi ve karbon ayak izi hesaplamalarının verileri toplanmaktadır. Bu izleme ve ölçme süreci takibine başlamadan önce bir uzman veya danışmanlık hizmeti alınması daha doğru veya güvenilir sonuçlar elde edilmektedir (Voumik vd., 2023).

Kaynakça

- Bai, C., Chen, Z., & Wang, D. (2023). Transportation carbon emission reduction potential and mitigation strategy in China. *Science of The Total Environment*, 873, 162074.
- Cai, L., Luo, J., Wang, M., Guo, J., Duan, J., Li, J., ... & Ren, D. (2023). Pathways for municipalities to achieve carbon emission peak and carbon neutrality: A study based on the LEAP model. *Energy*, 262, 125435.
- Chen, J., Sun, C., Wang, Y., Liu, J., & Zhou, P. (2023). Carbon emission reduction policy with privatization in an oligopoly model. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(15), 45209-45230.
- Chu, H., Huang, Z., Zhang, Z., Yan, X., Qiu, B., & Xu, N. (2024). Integration of carbon emission reduction policies and technologies: Research progress on carbon capture, utilization and storage technologies. *Separation and Purification Technology*, 127153.
- Di, K., Chen, W., Zhang, X., Shi, Q., Cai, Q., Li, D., ... & Di, Z. (2023). Regional unevenness and synergy of carbon emission reduction in China's green low-carbon circular economy. *Journal of Cleaner Production*, 420, 138436.
- Dincer, H., Eti, S., Yüksel, S., Gökalp, Y., & Çelebi, B. (2024). Strategy generation for risk minimization of renewable energy technology investments in hospitals with sf top-dematel methodology. *Journal of Computational and Cognitive Engineering*, 3(1), 1-17.
- Du, M., Wu, F., Ye, D., Zhao, Y., & Liao, L. (2023). Exploring the effects of energy quota trading policy on carbon emission efficiency: Quasi-experimental evidence from China. *Energy Economics*, 124, 106791.
- Du, Y., Liu, H., Huang, H., & Li, X. (2023). The carbon emission reduction effect of agricultural policy—Evidence from China. *Journal of Cleaner Production*, 406, 137005.
- Eti, S., Dinçer, H., Yüksel, S., & Gökalp, Y. (2023). Analysis of the suitability of the solar panels for hospitals: A new fuzzy decision-making model proposal with the T-spherical TOPDEMATEL method. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 44(3), 4613-4625.
- Gao, D., Tan, L., Mo, X., & Xiong, R. (2023). Blue sky defense for carbon emission trading policies: a perspective on the spatial spillover effects of total factor carbon efficiency. *Systems*, 11(8), 382.
- Gao, H., Wang, X., Wu, K., Zheng, Y., Wang, Q., Shi, W., & He, M. (2023). A review of building carbon

emission accounting and prediction models. *Buildings*, 13(7), 1617.

Hu, J. (2023). Synergistic effect of pollution reduction and carbon emission mitigation in the digital economy. *Journal of environmental management*, 337, 117755.

Jung, H., & Song, C. K. (2023). Effects of emission trading scheme (ETS) on change rate of carbon emission. *Scientific Reports*, 13(1), 912.

Kou, G., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2024). Pattern recognition of financial innovation life cycle for renewable energy investments with integer code series and multiple technology S-curves based on Q-ROF DEMATEL. *Financial Innovation*, 10(1), 53.

Meng, C., Du, X., Zhu, M., Ren, Y., & Fang, K. (2023). The static and dynamic carbon emission efficiency of transport industry in China. *Energy*, 274, 127297.

Özdemirci, F., Yüksel, S., Dinçer, H., & Eti, S. (2023). An assessment of alternative social banking systems using T-Spherical fuzzy TOP-DEMATEL approach. *Decision Analytics Journal*, 6, 100184.

Pan, M., Zhao, X., Rosak-Szyrocka, J., Mentel, G., & Truskolaski, T. (2023). Internet development and carbon emission-reduction in the era of digitalization: where will resourcebased cities go?. *Resources Policy*, 81, 103345.

Raihan, A. (2023). Toward sustainable and green development in Chile: dynamic influences of carbon emission reduction variables. *Innovation and Green Development*, 2(2), 100038.

Shang, Y., Raza, S. A., Huo, Z., Shahzad, U., & Zhao, X. (2023). Does enterprise digital transformation contribute to the carbon emission reduction? Micro-level evidence from China. *International Review of Economics & Finance*, 86, 1-13.

Shen, B., Yang, X., Xu, Y., Ge, W., Liu, G., Su, X., ... & Ran, Q. (2023). Can carbon emission trading pilot policy drive industrial structure low-carbon restructuring: new evidence from China. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(14), 41553-41569.

Voumik, L. C., Ridwan, M., Rahman, M. H., & Raihan, A. (2023). An investigation into the primary causes of carbon dioxide releases in Kenya: Does renewable energy matter to reduce carbon emission?. *Renewable Energy Focus*, 47, 100491.

Wang, Q., Li, L., & Li, R. (2023). Uncovering the impact of income inequality and population aging on carbon emission efficiency: an empirical analysis of 139 countries. *Science of The Total Environment*, 857, 159508.

Wang, Y., Liu, J., Zhao, Z., Ren, J., & Chen, X. (2023). Research on carbon emission reduction effect of China's regional digital trade under the "double carbon" target--combination of the regulatory role of industrial agglomeration and carbon emissions trading mechanism. *Journal of Cleaner Production*, 137049.

Wu, R., Tan, Z., & Lin, B. (2023). Does carbon emission trading scheme really improve the CO2 emission efficiency? Evidence from China's iron and steel industry. *Energy*, 277, 127743.

Xiao, Y., Ma, D., Zhang, F., Zhao, N., Wang, L., Guo, Z., ... & Xiao, Y. (2023). Spatiotemporal differen-

tiation of carbon emission efficiency and influencing factors: From the perspective of 136 countries. *Science of the Total Environment*, 879, 163032.

Xu, H., Pan, X., Li, J., Feng, S., & Guo, S. (2023). Comparing the impacts of carbon tax and carbon emission trading, which regulation is more effective?. *Journal of Environmental Management*, 330, 117156.

Xu, P., Ye, P., Jahanger, A., Huang, S., & Zhao, F. (2023). Can green credit policy reduce corporate carbon emission intensity: Evidence from China's listed firms. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 30(5), 2623-2638.

Yao, Y., Sun, Z., Li, L., Cheng, T., Chen, D., Zhou, G., ... & Guan, Q. (2023). CarbonVCA: A cadastral parcel-scale carbon emission forecasting framework for peak carbon emissions. *Cities*, 138, 104354.

You, K., Ren, H., Cai, W., Huang, R., & Li, Y. (2023). Modeling carbon emission trend in China's building sector to year 2060. *Resources, Conservation and Recycling*, 188, 106679.

Zeng, Q. H., & He, L. Y. (2023). Study on the synergistic effect of air pollution prevention and carbon emission reduction in the context of "dual carbon": Evidence from China's transport sector. *Energy Policy*, 173, 113370.

Zhou, X., Niu, A., & Lin, C. (2023). Optimizing carbon emission forecast for modelling China's 2030 provincial carbon emission quota allocation. *Journal of Environmental Management*, 325, 116523.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman / Funding

Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler.

The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions

Her bir yazarın mevcut çalışmaya sağladığı katkı düzeyi aşağıda belirtilmiştir:

The contributions of each author to the study by percentages are as follows:

Yazar 1'in araştırmaya katkı oranı %40, yazar 2'nin araştırmaya katkı oranı %35, yazar 3'ün araştırmaya katkı oranı %25'dir.

The percentage-based contributions of the 1st author is 40%, the percentage-based contributions of the 2nd author is 35%, and the percentage-based contributions of the third author is 25%.

Yazar 1: Araştırmanın tasarımı, modelin oluşturulması, literatür taraması, yazım.

1st Author: Conceptualization, methodology, formal analysis, investigation, resources, writing-original draft, writing-review & editing, and visualization.

Yazar 2: Alan araştırması, verilerin analizi, yazım.

2nd Author: Conceptualization, resources, writing-review & editing, and supervision.

Yazar 3: Alan araştırması, verilerin analizi, yazım.

3rd Author: Conceptualization, resources, writing-review & editing, and supervision.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

The authors declare that have no competing interests.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Temerrüde Düşen Önemli Sukuk İhraçlarına İlişkin Vaka Analizi

Nurullah Tırman¹ İbrahim Keçeci²

Öz

İslami sermaye piyasasının en önemli enstrümanı olarak görülen sukuk, iktisadi değer sunan bir varlık veya projenin İslami finans sözleşmeleri çerçevesinde menkul kıymetleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Sukuk sahipleri, menkul kıymetleştirilen varlıklar üzerinden alım-satıma (murabaha), kiralamaya (icâre), vekâlet yoluyla yönetime (el-vekâle bi'l-istismar), ortak girişim (mudârebe/müşâreke) ile bir projenin hayata geçirilmesine veya vadeli üretim sözleşmeleri üzerinden üretime (istisnâ/selem) dayalı olarak gelir elde edebilmektedir. İslami finans prensiplerine uyumlu olarak farklı sözleşme yapıları üzerinden menkul kıymetleştirilen sukuk, varlık-temelli (asset-based) ve/veya varlığa-dayalı (asset-backed) olarak yapılandırılabilir. Sukuk ihracının arkasında dayanak bir varlık bulunsa da çeşitli finansal risklere maruz kalmaktadır. Sukuk; kaynak kuruluş, yatırımcı ve piyasa yapısından kaynaklanan riskler gibi konvansiyonel finansal sistemdeki mevcut menkul kıymetlerin sahip olduğu risklerin yanı sıra İslami finans esasları doğrultusunda fikhî uyum sorunu, hukuki altyapının yetersiz olması gibi ilave risklere de maruz kalmaktadır. Bu çalışmada, sukuka ilişkin riskler ele alınarak, bu risklerin gerçekleşmesi sonucunda temerrüde düşen ve sukuk piyasasında yankı uyandıran dokuz farklı vaka örneği incelenmiş ve analiz edilmiştir. İncelenen vakalardaki temerrüt durumları, kaynak kuruluşların ticari, mali ve/veya dış faktörlerden kaynaklı problemler nedeniyle, sukuk yatırımcılarına olan yükümlülüklerini tam olarak karşılayamaması ya da zamanında karşılayamaması durumunda ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: : Sukuk, Sukuka İlişkin Riskler, Temerrüt, Sukuk Temerrüdü, Sukuk Vakaları.

JEL Sınıflandırması: G15, G19, G24, G32, G33

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Uluslararası Finans ve Katılım Bankacılığı Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

E-posta: tirman.nurullah@std.izu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8791-3069>

² İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Arş. Gör.

E-posta: ibrahim.kececi@izu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7247-5433>

Atıf/Citation: Tırman, N., Keçeci, İ. (2024). Temerrüde Düşen Önemli Sukuk İhraçlarına İlişkin Vaka Analizi, *Maruf İktisat İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), s.16-41.

DOI: 10.58686/marufiktisat.1440420 • **Geliş/Received** - 20.02.2024 • **Kabul/Accepted** - 17.04.2024

Case Analysis With Regard to Significant Sukuk Defaults

Abstract

Sukuk, the most popular instrument of the Islamic capital markets, is defined as the securitization of an asset or a project that offers economic value within the framework of Islamic finance contracts. Sukuk holders earn income based on trading (*murabaha*), leasing (*ijarah*), management agreement (*al-wakala bi'l-istismar*), realization of a project with a joint venture (*mudarabah/musharakah*), or production through forward manufacturing (*istisna/salam*) contracts. Securitized from different contract structures in accordance with Shariah principles, sukuk can be structured as asset-based and/or asset-backed. Although there is an underlying asset behind the issuance of sukuk, it still carries various financial risks. In addition to the risks of existing securities in the financial system, such as the risks arising from the originator, investor and the market, sukuk is exposed to additional risks such as the problem of Shariah compliance in line with the principles of Islamic finance, and insufficient legal infrastructure. In this study, by considering the risks related to sukuk, nine important case examples that have defaulted as a result of the realization of sukuk risks and have been examined and analyzed. The default cases in the examined emerged when the originator could not meet their obligations to sukuk investors on time due to problems arising from their commercial, financial and/or external factors.

Keywords: Sukuk, Sukuk Risks, Default, Sukuk Defaults, Sukuk Cases

JEL Classification: G15, G19, G24, G32, G33

1. Giriş

İslami finans varlıklarının, küresel finans piyasasının içindeki payı giderek artmaktadır. 2022 yılı itibarıyla, küresel piyasada İslami finans varlıklarının değeri 3,3 trilyon ABD doları değerine ulaşmıştır. Küresel düzeyde İslami finans sektörünün, İslami bankacılık sektöründen sonraki en büyük ikinci payını %29,8'lik oran ile İslami sermaye piyasası oluşturmaktadır. İslami sermaye piyasasının %82'sini ise sukuk varlıkları oluşturmaktadır (IFSB, 2022; IIFM, 2023).

İlk uluslararası ihracın gerçekleştirildiği 2001 yılından bu yana sukuk, İslami finansın en önemli sermaye piyasası ürünü hâline gelmiştir. 2001-2021 döneminde ihraç edilen toplam sukuk tutarı 1,6 trilyon ABD dolarına ulaşmış olup, söz konusu ihracın 732,1 milyar ABD doları değerindeki tutarı hâlihazırda dolaşımdadır. 2021 yılında ise bir önceki yıla göre %13 artarak 188,1 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır (CBFO, 2022).

Sukuk; mevcut mal, menfaat veya hizmet halinde bulunan varlıklar üzerindeki mülkiyette veya belirli bir projenin varlıklarında ya da özel bir yatırım faaliyetinde bölünmez ortak payları (şayi payları) ifade eder şekilde birbirine eşit değerde ihraç edilen menkul kıymetler olarak tanımlanmaktadır (AAOIFI, 2015). Diğer bir ifadeyle sukuk, düzenli gelir getiren belirli bir varlık ya da projenin menkul kıymetleştirilmesidir (Aktepe, 2013; Orhan & Tırman, 2021). Dolayısıyla sukuk, yatırımcısına, mülkiyet üzerindeki haktan kaynaklı bir iktisadi katma değer sunmaktadır (Bayındır, 2015). Bu özelliğiyle sukuk, tahvil ve bonodan farklılaşmaktadır.

İslami finans prensiplerine uyumlu olarak farklı sözleşme yapılarından türetilen sukuk, tahvilden farklı olarak, varlık-temelli (asset-based) ve/veya varlığa-dayalı (asset-backed) olarak yapılandırılabilir. Düşük risk ve sabit getirili sözleşmelere dayalı olarak da yapılandırılabilen sukuk türleri, riskten kaçınan yatırımcılar tarafından daha çok tercih edilmektedir (CBFO, 2022). Öte yandan, ortaklığa dayalı sözleşme yapıları çerçevesinde risk-paylaşımı temelinde değişken getirili olarak kurgulanan sukuk türleri ise yatırımcılar için yüksek risk teşkil etmesine rağmen, yüksek getiri beklentisi ile yatırımcılar tarafından tercih edilmektedir (Al Amine, 2012).

Sukuk ihracının arkasında dayanak bir varlık bulunsa da çeşitli riskler barındırmaktadır. Sukuk ihracını gerçekleştiren kaynak kuruluşun finansal durumu, küresel ve/veya yerel düzeyde finans sektörünü olumsuz etkileyen makroekonomik unsurlar, bazı ülkelerde hukuki olarak altyapının henüz yeterli olmaması, taraflar arasındaki sözleşmede fikhî uyum sorunu, sözleşmeye konu dayanak varlık bedelinin piyasadaki fiyat dalgalanmaları ve en önemlisi sukukun yapılandırıldığı sözleşme türünden kaynaklanan yapısal riskler gibi birtakım durumlar sukuk için çeşitli riskler oluşturmaktadır (Al Ali, 2019; Al Amine, 2012; Alswaidan vd., 2017; Haider & Azhar, 2010).

Sukuka ilişkin bir ve/veya birkaç riskin gerçekleşmesi durumunda ise temerrüt durumu ortaya çıkabilmektedir. Her ne kadar temerrüde düşen sukuk sayısının oranı, toplam sukuk ihraç sayısının %0,2'si gibi düşük bir orana tekabül etse de geçen 20 yıllık süre zarfında büyük şirketlerin temerrüde düşmesi küresel sukuk piyasasını da olumsuz etkilemiştir (IFSB, 2022). Johor Corporation, Sistem Lingkar Lebuhraya Kajang, East Cameron Partners, The Investment Dar Company, Saad Group, Nakheel Company, Dana Gas, Garuda Indonesia Airlines, Serba Dinamik Holdings tarafından gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının temerrüde düşmesi sukuk piyasasında farklı yankılara sebep olmuştur (Busari, AbdulAziz, Zakariyah ve Muhammad, 2019; Essayem ve Özdemir, 2021; Kamarudin, Kamaluddin, Ab. Manan ve

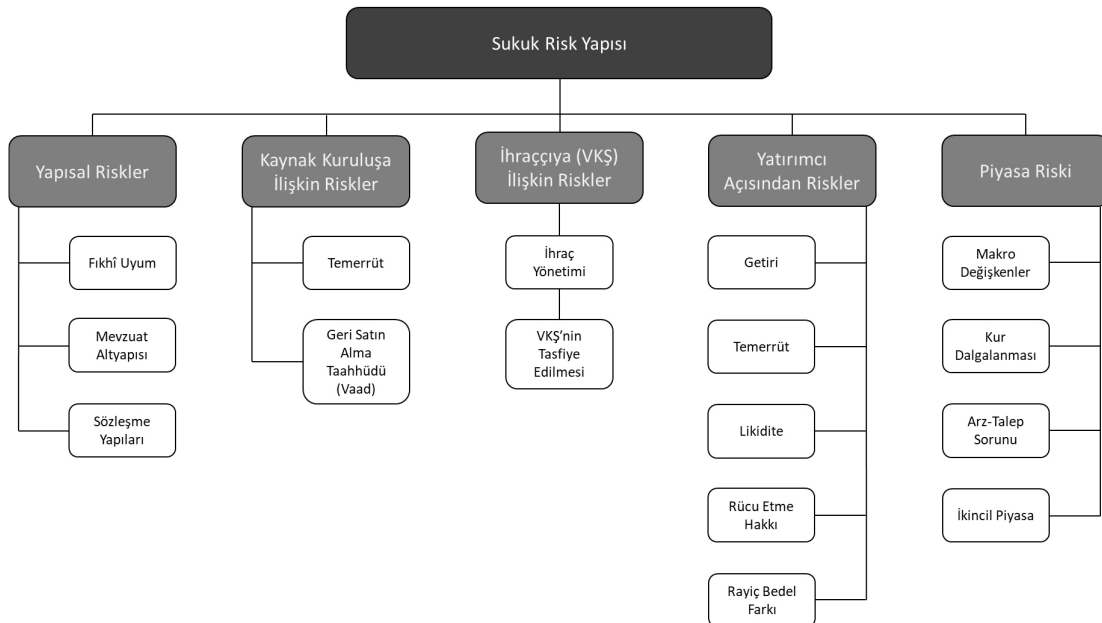
Mat Ghani, 2014; Majid, Shahimi ve Abdullah, 2011; Pujobroto, 2015; Rsugianto, Sridadi, Aryatie ve Ahmad, 2020; van Wijnbergen ve Zaheer, 2013). Bu çalışmada, öncelikle sukuka ilişkin temel riskler ele alınmış; müteakiben, küresel sukuk piyasasını etkileyen bahse konu temerrüde düşen sukuk vakaları incelenmiş ve analiz edilmiştir.

2. Sukuka İlişkin Temerrüt Riski

İslami finasta riskin tümüyle transferi uygun görülmezken, riskten kaçınmak için ihtiyatlı önlemler alınmasına izin verilmiştir (AAOIFI, 2015; IFSB, 2017; IIFA, 1988). Varlığa-dayalı (asset-backed) ve/veya varlık-temelli (asset-based) olarak yapılandırılan İslami finans ürünleri, işleme konu olan riskleri nispeten azaltsa da söz konusu finansal ürünlerin altında yatan diğer risklerin de yönetilebilmesini sağlamak önem arz etmektedir (Khan & Ahmed, 2001; Tariq, 2004).

Risk, tüm İslami finans ürünlerinde olduğu gibi, İslami finans sözleşmelerine dayalı olarak ihraç edilen sukuk ile de doğal olarak ilişkilidir (Haider & Azhar, 2010). AAOIFI'nin (2015) yatırım sertifikalarına ilişkin yayımlamış olduğu standartlarda on dört çeşit sukuk yapısı belirlenmiş olup bu yapıların her biri menkul kıymetleştirmenin temelini oluşturan farklı türde sözleşmelere dayandırılmıştır. Bu bağlamda, sukuk; kaynak kuruluş, yatırımcı ve piyasa yapısından kaynaklanan riskler gibi konvansiyonel finansal sistemdeki mevcut menkul kıymetlerin sahip olduğu risklerin yanı sıra İslami finans esasları doğrultusunda ilave fikhî ve yapısal risklere maruz kalmaktadır (Al-Amine, 2012; Al-Sayed, 2013; Al-swaïdan, Daynes ve Pasgas, 2017; Muhamed ve Mat Radzi, 2011; Nanaeva, 2010; Tariq ve Dar, 2007; Şekil 1).

Şekil 1: Sukuka İlişkin Temel Riskler

Kaynak: IFSB'nin (2009) 7 no'lu standardı ile Alswaïdan vd. (2017) tarafından yapılan çalışmadan esinlenerek geliştirilmiştir.

Sukuk yapısı ve ihraç sürecine ilişkin düzenlemeler İslami finans prensiplerine uygun bir şekilde uluslararası düzeyde kabul görmüş standartlara uygun olarak yapılmalıdır (Al Amine, 2012). Bu ihtiyaca binaen, AAOIFI (2015) ve IFSB'nin (2009, 2017)Malaysia", "title": "IFSB Standard 19: Guiding Principles on Disclosure Requirements for Islamic Capital Market Products (Sukûk and Islamic Collective Investment Schemes sukuka ilişkin yayımlamış oldukları standartlar, uluslararası düzeyde hem İslam hukukçularının büyük çoğunluğu tarafından hem de yatırımcılar tarafından kabul görmüştür. Öte yandan, sukuk, ihraç edildiği piyasa, dolayısıyla ihraç edildiği ülkedeki hukuki ve düzenleme altyapısının henüz gelişmemiş ve/veya tamamlanmamış olması da önem arz etmektedir (Al Ali, 2019). Bu bağlamda, yerel ve uluslararası piyasalara yönelik sukuk ihracında yer alan tarafların (yatırımcılar, ihraççı ve kaynak kuruluş) yönetim ve piyasa altyapısına ilişkin düzenleyici ve denetleyici mekanizmalar oluşturularak ilgili ve tamamlayıcı mevzuat altyapısının tamamlanması gerekmektedir (Al Amine, 2012; McMillen, 2016). Bazı kurumlar tarafından kredi satışı (bey'u'l ine) ve borcun satımı (bey'u'd deyn) kapsamında gerçekleştirilen sukuk ihraçları, mevcut sukuk fiyatlandırma kriterleri, sabit getirili sukuk yapılarında gösterge oranı belirlenmesinde faizli gösterge (benchmark) veya parametrelerin kullanılması uluslararası düzeyde İslam hukukçuları tarafından eleştirildiğinden dolayı fikhî uyum riski teşkil etmektedir (Kazancı, 2023; Rosly & Sanusi, 1999; Usmani, 2007). Sukuka ilişkin düzenleyici ve denetleyici mevzuat altyapısının henüz oluşturulmamış olması veya uluslararası düzeyde kabul görmüş fikhî düzenlemelerin tamamlanmamış olması, yatırımcılar açısından güvensizlik ve olumsuz algı oluşturacağından dolayı, sukuk piyasasının gelişmesinin önünde büyük bir engel teşkil etmektedir (Al Sayed, 2013). Nitekim AAOIFI Şer'i Kurul başkanı Muhammad Taqi Usmani, 2007 yılında yaptığı bir açıklamada; sukuk piyasasındaki mevcut sukuk yapılarının büyük çoğunluğunun fikhî açıdan uygun olmadığını söylemiş, müteakiben, 2008 yılında sukuk ihraçlarında büyük oranda düşüş yaşanmıştır (Latham & Watkins, 2015).

Sukukun barındırdığı yapısal risklerin tanımlanabilmesi için, öncelikle sukuk yapısının dayandığı sözleşme türü, ihraca konu dayanak varlık yapısı, çeşidi, hangi piyasada ihraç edildiği ve tüm bunların fikhî uygunluğunun saptanması gerekmektedir (Alswaidan vd., 2017). Diğer bir deyişle, yapısal anlamda sukukun riski, hangi sözleşme türü (icâre, vekâlet, murabaha, mudârebe, müşâreke ve istisnâ) ve dayanak varlık yapısında (varlığa-dayalı, varlık-temelli, hibrit) kurgulandığına göre değişebilmektedir (Muhamed & Mat Radzi, 2011). Varlığa-dayalı (asset-backed) sukuk, çoğunluğu maddi (tangible) varlıklardan oluşan varlık, hak ve/veya menfaatin menkul kıymetleştirilmesi üzerinden yapılandırılırken; varlık-temelli (asset-based) sukuk, bu tür varlıkların nakit akışına ilişkin hakların menkul kıymetleştirilmesi üzerinden yapılandırılmaktadır (Bacha & Mirakhor, 2013). Dolayısıyla temerrüt durumunda; varlığa-dayalı sukuk ihracında dayanak varlığa rücu edilebilmekteyken, varlık-temelli sukuk ihracında ise kaynak kuruluşa rücu edilebilmektedir (Archer & Abdel Karim, 2018).

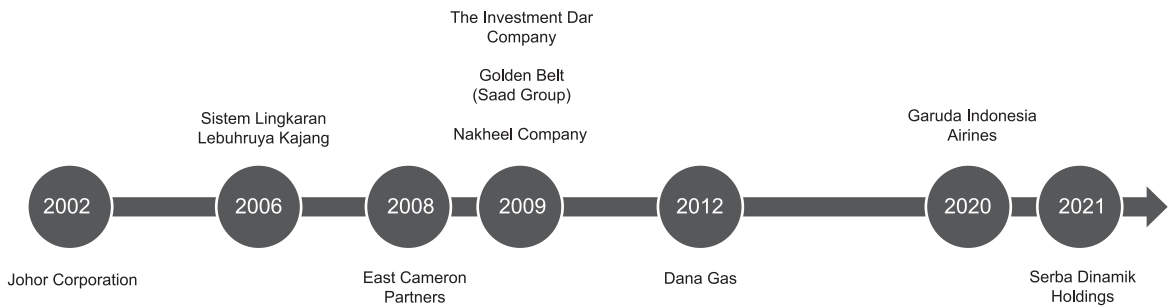
Sukuka ilişkin temerrüt riski; kaynak kuruluşun, sertifika sahiplerine kira ve/veya kâr getirisini zamanında ödeyememesi, sukukun itfasını gerçekleştirememesi ya da sözleşme şartları kapsamındaki diğer bağlayıcı yükümlülüklerin ihlali durumunda ortaya çıkmaktadır (Hasan vd., 2019; Majid vd., 2011). Dolayısıyla, sukuk da tahvil gibi temerrüt riski barındırmaktadır. Buna karşın, Othman ve Kamarudzaman (2012), teorik olarak sukukun, ihraca konu dayanak varlıkların mülkiyetini yatırımcılara aktardığından dolayı, tahvilden daha güvenli olduğu iddia etmektedir. Dahası, Haider ve Azhar'a

(2010) göre; tamamıyla fikhî uyumlu olarak yapılandırılan sukuk, varlığa-dayalı (*asset-backed*) olduğundan dolayı kredi riski (*credit risk*) taşımamaktadır. Zira kaynak kuruluş temerrüde düşse bile sukuk sahipleri, ihraca konu dayanak varlığa rücu edebileceğinden dolayı yatırımlarının bir kısmını geri alabilecektir. Bu bakıma, sukuk yatırımcılarına, maddi (*tangible*) bir sabit varlığın mülkiyetine ve/veya menfaatine sahip olma hakkı tanıyan varlığa-dayalı (*asset-backed*) sukuk sözleşmeleri, sukuk yatırımcılarına ilave bir teminat sağladığı için tahvillere göre daha az risklidir (Zakaria vd., 2012). Ancak, uygulama tarafında, gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının çoğunluğu yatırım vekâleti (*vekâlet yönetimi*) ve/veya teverruk (*commodity murabaha*) sözleşmelerine dayanmakta ve varlık-temelli (*asset-based*) olarak kurgulanmaktadır (Al Sayed, 2013; CBFO, 2022). Maddi (*tangible*) varlığın mülkiyetine sahip olmak yerine, bir finansal varlıktan yararlanma hakkı tanıyan varlık-temelli (*asset-based*) sukuk; kaynak kuruluşun kredi riskini, dolayısıyla temerrüt riskini taşımaktadır (Tariq, 2004). Bu bakımdan, piyasadaki sukuk varlıklarının çoğunun, kaynak kuruluşa ait temerrüt riski taşıdığını söylemek mümkündür.

3. Temerrüde Düşen Sukuk Vakaları

Malezya'da yerleşik Johor Corporation'un 1999 yılında ihraç etmiş olduğu sukukun 2002 yılında temerrüde düşmesi, küresel düzeyde temerrüde düşen ilk sukuk örneği olarak kabul edilmektedir (Majid vd., 2011). İlk örneğin akabinde, devam eden yıllarda da küresel düzeyde temerrüde düşen sukuk örnekleri artmaya başlamıştır. İlk örneği teşkil etmesi sebebiyle Johor Corporation, öte yandan, Sistem Lingkaran Lebuhraya Kajang, East Cameron Partners, The Investment Dar Company, Nakheel Company, Saad Group, Dana Gas, Garuda Indonesia Airlines ve Serba Dinamik Holdings tarafından gerçekleştirilmiş olan sukuk ihraçları önemli temerrüt vakaları olarak değerlendirilmektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Temerrüde Düşen Önemli Sukuk Vakaları

Kaynak: Busari ve diğerleri, 2019; Essayem ve Özdemir, 2021; Kamarudin ve diğerleri, 2014; Majid ve diğerleri, 2011; Pujobroto, 2015; Rsugianto ve diğerleri, 2020; van Wijnbergen ve Zaheer, 2013 çalışmalarından faydalanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3.1. JCorp Murabaha Sukuk Vakası

Johor Corporation (JCorp), Malezya'nın Johor Bölgesi'nin ekonomik kalkınması amacıyla 1968 yılında kurulmuş ve kendisine bağlı 280'den fazla kurum/kuruluş ile faaliyet gösteren bir kamu kurumudur (Majid vd., 2011). JCorp, bölgede altyapı hizmetleri sunmasının yanı sıra tarım ürünleri, sağlık, gıda ve emlak sektöründe de ticari faaliyetler yürütmektedir (JCorp, 2023).

JCorp, 25 Ocak 1999 tarihinde 500 milyon MYR değerinde murabaha sukuk ihraç etmiştir (Rsugianto vd., 2020). RAM Ratings tarafından BBB3 kredi notuyla derecelendirilen sukuk ihracı, mali problemlerle karşılaşan JCorp'un geri ödemelerini vaktinde yapamaması neticesinde, 27 Haziran 2002 tarihinde temerrüde düşmüştür (Alam vd., 2018). Bu bağlamda JCorp'un ihraç etmiş olduğu murabaha sukuku, temerrüde düşen ilk sukuk ihracı örneği olarak nitelendirmek mümkündür.

Temerrüde düşen JCorp, 17 Temmuz 2002 tarihinde Şirket Yeniden Yapılanma Ana Planı (*Corporate Restructuring Master Plan: CRMP*) çerçevesinde yatırımcılarla uzlaşmaya varmıştır. 31 Temmuz 2002 tarihinde ise JCorp ve ilgili taraflar arasında imzalanan Borç Yeniden Yapılandırma Anlaşması'na (*Debt Restructuring Scheme Agreement*) binaen borç yeniden yapılandırılmış, JCorp'un toplam 3,38 milyar MYR tutarındaki borcunun uzun vadeli İslami finansal araçlara dönüştürülmesiyle birlikte CRMP onaylanmıştır (JCorp, 2008). JCorp, CRMP kapsamındaki son ödemesini 31 Temmuz 2012 tarihinde yaparak yükümlülüğünü yerine getirmiştir (JCorp, 2012).

3.2. SILK Murabaha Sukuk Vakası

Sistem Lingkaran Lebuhraya Kajang Sdn. Bhd. (SILK), Malezya'nın Kajang bölgesindeki özelleştirilmiş Kajang Traffic Dispersal Ring Road isimli 37 kilometrelik yolun çevre düzenlenmesini, inşası ve finansmanını sağlamak amacıyla Sunway Infrastructure Bhd. (SunInfra) tarafından özel amaçlı bir proje şirketi olarak kurulmuştur (Alfan, 2012). İnşa süreci akabinde sözleşmeye konu yolun 36 yıllık geçiş imtiyazına sahip olan SILK, imtiyaz hakkına istinaden yolu kullanan araçlardan elde ettiği gelire dayalı olarak 23 Ağustos 2001 tarihinde 2,01 milyar MYR değerinde murabaha (*bai bithaman ajil: BBA*) sukuk ihracı gerçekleştirmiştir (InfraPPP, 2014; Rsugianto vd., 2020).

Sözleşmeye konu Kajang Traffic Dispersal Ring Road yolunu kullanan araç sayısının, beklentiyi karşılamaması nedeniyle SILK, 2006 yılında mali zorluklarla karşılaşmış ve sukuk geri ödemelerinde sorun yaşamıştır (Lim, 2017). Bu bağlamda, 18 Eylül 2006 tarihinde SILK'in sermaye sahibi olan SunInfra tarafından, yatırımcılara, sukukun yeniden yapılandırılması için 740 milyon MYR değerinde erken ödeme teklif edilmiş, ancak yatırımcılar tarafından kabul edilmemiştir. Müteakiben, SunInfra, bir yatırım şirketin olan Affin Investment ile anlaşarak 2 Ağustos 2007 tarihinde yatırımcılara iki opsiyon içeren yeni bir yapılandırma teklifi sunmuştur: İlk opsiyon, dolaşımda olan murabaha sukuk sertifikalarının mudaraba sukuk sertifikasına çevrilmesi; ikinci opsiyon ise daha önceki teklifteki gibi bir nakit ödeme seçeneğinin sunulmasıdır (Rsugianto vd., 2020).

Sonuç olarak, yatırımcıların yaklaşık %64'ü ilk opsiyonu seçmiştir. Buradan hareketle, SILK yeniden yapılandırma anlaşmasını uygulamak için Menfaat Tetap Sdn. Bhd. isimli SPV aracılığıyla 752 milyon MYR tutarında yeni bir mudarebe sukuk ihracı gerçekleştirmiştir. Buna göre yatırımcılar, SILK'in yönettiği karayolu güzergâhındaki araç geçişlerinden elde edilen gelirden belirli oranda kâr almışlardır (IFN, 2007). SILK, yeniden yapılandırma sürecini özel müzakereler neticesinde 25 Haziran 2008 tarihinde başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Bu süreç, farklı bir sözleşmeye dayalı olan bir sukukun yeni

bir sözleşmeye dayalı sukuka çevrilmesinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir (Rsugianto vd., 2020).

3.3. ECP Muşâreke Sukuk Vakası

East Cameron Partners (ECP), 2002 yılında Teksas Houston'da petrol ve gaz arama alanında faaliyet göstermek üzere kurulmuştur (Ahmed, 2015). ECP, Haziran 2006'da, 165,7 milyon ABD Doları değerinde 13 yıl vadeli muşâreke sukuk ihracı gerçekleştirmiştir. ECP'nin belirli bir mülkiyeti üzerinde sınırlı hakkı temsil edecek (*overriding royalty interest*) şekilde ortaklık temelinde yapılandırılan bu ihraç, ABD merkezli bir şirket tarafından ihraç edilen ve S&P tarafından derecelendirilen ilk sukuk ihracı olma özelliği taşımaktadır (Busari, 2019).

2006 yılında 13 yıl vadeli olarak ihraç edilen ECP sukuku, 2008 yılında temerrüde düşmüştür. Sukuk ihracının temerrüde düşmesinin temel sebebi; 2008 Küresel Finans Krizinin getirmiş olduğu sorunlar ya da petrol fiyatlarındaki düşüşlerin ötesinde, Eylül 2008'de meydana gelen bir kasırga sonrası oluşan hasar nedeniyle petrol ve gaz üretimindeki düşüşler sonucunda periyodik getiri ödemelerinin yapılamamasıdır (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

Temerrüde düşen ECP, 16 Ekim 2008 tarihinde ABD'nin iflas mahkemesine başvurarak sukuk ihracına aracılık etmek üzere kurulmuş ihraççı kuruluşa, dava açmış ve sukuk sözleşmesine konu olan mülklerin gerçek satışına değil teminatlı krediler olarak değerlendirilmesini talep etmiştir. İşlemin teminatlı kredi olarak kabul edilmesi; sukuk sahiplerinin varlıkları, tasfiye sürecinde kaynağın diğer alacaklılarıyla paylaşacakları anlamına geldiğinden dolayı iflas mahkemesi bu iddiayı reddederek sukuk sözleşmesine konu olan mülkiyet hakkını gerçek satış olarak kabul etmiştir (McMillen, 2021; Zeineldin, 2014). Öte yandan, ECP'nin sukuk ihraç etmesindeki asıl amacının, konvansiyonel finansal araçlar üzerinden ucuza fon toplayamaması nedeniyle pasif durumda duran ve İslami finans esasları doğrultusunda yatırım yapan varlıklı yatırımcılar üzerinden alternatif kaynağa erişmek olduğu dava sürecinde ortaya çıkmıştır (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

Nihayetinde, temerrüt dava süreci devam ederken ECP yatırımcılar ile anlaşarak uzlaşmaya varmıştır. Anlaşmaya göre, yatırımcıların sınırlı mülkiyet üzerindeki hakkının devam etmesi koşuluyla, sukuk ihracına konu dayanak varlıklar yatırımcılar adına ECP'ye devredilmiştir (Latham & Watkins, 2011). Yatırımcılara ise sukuk ihracına katılım nispetinde anaparaları iade edilmiş, bununla birlikte, ECP'nin gelecekteki yatırımlarında elde edeceği gelirlere bağlı olarak sınırlı mülkiyet hakkı verilmiştir (Busari, 2019).

3.4. TID Muşâreke Sukuk Vakası

Kuveyt'te yerleşik iş adamları tarafından 1994 yılında İslami finans prensipleri çerçevesinde tüketici finansmanı sağlamak üzere kurulan The Investment Dar Company (TID), 1995 yılında Kuveyt Merkez Bankası'ndan (*Central Bank of Kuwait*) bir yatırım şirketi olarak lisans almış ve 1999 yılında Kuveyt Menkul Kıymetler Borsası'na (*Boursa Kuwait Securities*) kote olmuştur (TID, 1996). 83,3 milyon ABD doları değerinde kuruluş sermayesine sahip olan TID, ödenmiş sermayesini 2005 yılına gelindiğinde 2,3 milyar ABD doları seviyesine taşımış ve 2007 yılında Aston Martin Lagonda Ltd. isimli şirketin %50'sini satın almıştır (Radzi & Shaharuddin, 2018). TID gelirlerinin %50'sini yatırım faaliyetleri, %32'sini gayrimenkul ve geriye kalan %12'lik kısmını ise finansal faaliyetler oluşturmaktadır (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

TID'in 2005 ve 2006 yıllarında motorlu araç alımı ve gayrimenkul yatırımlarını finanse etmek için gerçekleştirmiş olduğu iki farklı sukuk ihracı 2009 yılında temerrüde düşmüştür (Radzi & Shaharuddin, 2018):

- 27 Ekim 2005 tarihinde gerçekleştirilen ilk ihraç, 100 milyon ABD doları tutarında ve 5 yıl vade üzerinden 6 ayda bir getiri ödemeli muşâreke sözleşmesine dayalı olarak yapılandırılmıştır. Söz konusu sukuk ihracı Bahrein Borsası'na (*Bahrain Bourse*) da kote edilmiştir.
- 20 Eylül 2006 tarihinde gerçekleştirilen ikinci ihraç, 150 milyon ABD doları tutarında ve yine 5 yıl vade üzerinden 6 ayda bir getiri ödemeli muşâreke sözleşmesine dayalı olarak yapılandırılmıştır. Bu ihraç ise Dubai Uluslararası Finans Borsası'nda (*Dubai International Financial Exchange*) işlem görmüştür.

TID, 2007 yılı itibarıyla 456,7 milyon ABD doları değerinde net kâr açıklayıp güçlü bir mali durum izlenimi verse de 2008 yılında 227,8 milyon ABD doları net zarar açıklamıştır. 2008 Küresel Finans Krizinin getirdiği sorunlardan büyük oranda etkilenen TID, likidite probleminden dolayı kısa vadeli ödemelerini gerçekleştirmekte zorluk yaşamıştır. Buna paralel olarak, ilk aşamada ihraç etmiş olduğu 100 milyon ABD doları tutarındaki sukukun dönemsel getiri ödemelerini yapamamış ve 14 Mayıs 2009 tarihinde temerrüde düşmüştür (Hall, 2013). Böylelikle körfez bölgesinin ilk temerrüde düşen sukuk olayı gerçekleşmiştir. Müteakiben, TID, ikinci aşamada ihraç etmiş olduğu 150 milyon ABD doları değerindeki sukukun yükümlülüklerini de aynı sebepler doğrultusunda yerine getirememiş ve ikinci kez temerrüde düşmüştür (El Gamal, 2009).

2007 yılı sonunda 4,4 milyar ABD doları değerine ulaşan TID'in aktif büyüklüğü, temerrüde düştüğü tarihte, 3,4 milyar ABD dolarına kadar gerilemiştir. Bu bağlamda, Ocak 2009'da borçların yeniden yapılanma planlaması için finansal danışmanlık hizmeti alınmıştır. Ardından, Ekim 2009'da TID yatırımcılar ve borçlu olduğu kişi ve/veya kuruluşlarla uzlaşmıştır.

Uzlaşmaya göre, TID, Nisan 2010'a kadar yatırımcılara herhangi bir ödeme yapmayacak ve finansal düzenlemelerde bulunacaktır. Bu bağlamda, Mart 2010'da Kuveyt mahkemeleri tarafından Finansal İstikrar Yasası (*Financial Stability Law*) adı altında verilen karara göre, küçük bankalar ve yatırımcılar tarafından TID aleyhine açılmış davalar, Haziran 2011'e kadar durdurulmuş ve başka bir dava açılmamıştır. Ocak 2011'de hem alacaklılar koordinasyon komitesi hem de hissedarlar tarafından onaylanmış bir yeniden yapılandırma planı oluşturulmuştur (Marinescu, 2012). Yapılandırma planına göre,

TID, 2012 yılını takip eden ilk 3-4 yıl içerisinde 1,47 milyar ABD doları tutarındaki borcunu ödeyecek, sonrasında ise 6 yıl içerisinde 2,17 milyar ABD doları tutarındaki borcunu kapatacaktır. Sonuç olarak, ilk aşamada, 101 milyon ABD doları değerindeki borç geri ödemesi, alacaklılara yapılarak beklenen süreden iki ay önce tamamlanmıştır. Devam eden dönemlerde de TID, borçlarının ödemesini plana uygun olarak gerçekleştirmiştir (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

2007 yılı sonunda 4,4 milyar ABD doları değerine ulaşan TID'in aktif büyüklüğü, temerrüde düştüğü tarihte, 3,4 milyar ABD dolarına kadar gerilemiştir. Bu bağlamda, Ocak 2009'da borçların yeniden yapılanma planlaması için finansal danışmanlık hizmeti alınmıştır. Ardından, Ekim 2009'da TID yatırımcılar ve borçlu olduğu kişi ve/veya kuruluşlarla uzlaşmıştır.

Uzlaşmaya göre, TID, Nisan 2010'a kadar yatırımcılara herhangi bir ödeme yapmayacak ve finansal düzenlemelerde bulunacaktır. Bu bağlamda, Mart 2010'da Kuveyt mahkemeleri tarafından Finansal İstikrar Yasası (*Financl Stability Law*) adı altında verilen karara göre, küçük bankalar ve yatırımcılar tarafından TID aleyhine açılmış davalar, Haziran 2011'e kadar durdurulmuş ve başka bir dava açılmamıştır. Ocak 2011'de hem alacaklılar koordinasyon komitesi hem de hissedarlar tarafından onaylanmış bir yeniden yapılandırma planı oluşturulmuştur (Marinescu, 2012). Yapılandırma planına göre, TID, 2012 yılını takip eden ilk 3-4 yıl içerisinde 1,47 milyar ABD doları tutarındaki borcunu ödeyecek, sonrasında ise 6 yıl içerisinde 2,17 milyar ABD doları tutarındaki borcunu kapatacaktır. Sonuç olarak, ilk aşamada, 101 milyon ABD doları değerindeki borç geri ödemesi, alacaklılara yapılarak beklenen süreden iki ay önce tamamlanmıştır. Devam eden dönemlerde de TID, borçlarının ödemesini plana uygun olarak gerçekleştirmiştir (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

3.5. Golden Belt İcâre Sukuk Vakası

Golden Belt isimli projesiyle Londra ve Suudi Arabistan'daki yatırımlarını ve gayrimenkul alımlarını finanse etmek amacıyla Saad Group, 650 milyon ABD doları değerinde ve 5 yıl vadeli sukuk ihracını 15 Mayıs 2007 tarihinde Bahreyn Borsası (*Bahrain Bourse*) üzerinden gerçekleştirmiştir (IFF, 2020). İcâre sözleşmesine dayalı olarak yapılandırılan sukuk ihracı, PNB Paribas tarafından İslam hukukuna uyumlu olarak nitelendirilmiş ve Moody's tarafından Baa1 kredi notuyla derecelendirilmiştir (Moody's, 2007).

Saad Group, 2008 yılının başlarından itibaren likidite krizi ile karşılaşarak borçlarını ödemede gecikmeler yaşamıştır. 2 Temmuz 2009 tarihine gelindiğinde ise Saad Group, sukuk geri ödemeleri dahil toplam 15,7 milyar ABD doları tutarındaki mali yükümlülüklerini yerine getiremeyerek temerrüde düşmüştür. Müteakiben, Saad Group'un başkanı olan Maan Al-Sanea'nın tüm banka hesapları Suud Merkez Bankası (*Saudi Central Bank*) tarafından dondurulmuştur (Karam, 2009).

Temerrüt vakası sonrasında; Suud hukuku ve Suudi Arabistan'da uyuşmazlıkları çözmekle görevli olan komitenin (*Jursdiction of the Saudi Arabian Committee for the Settlement of Negotiable Instruments Disputes*: CSNID) dayanak kabul ettiği ve sözleşme uyarınca şirket borcunu yatırımcılara ödeyeceğini taahhüt ettiği, Saad Group ile yatırımcılar arasında imzalanan, sözleşmeler (*promissory notes*) dava sürecinde önemli bir sorun oluşturmuştur. Bahsi geçen sözleşmelerde, Saad Group tarafının ıslak imza yerine lazer baskılı imza kullanmış olması ve Suud mahkemelerinin yalnızca ıslak imzayı sözleşmenin geçerliliği için kabul etmeleri, temerrüdün ardından devam eden dava sürecinde Saad Group tarafının en büyük savunma noktası olmuştur. Bu bağlamda Saad Group tarafı, sözleşme ıslak imza ile imzalan-

madığı için CSNID'nin dava üzerinde herhangi bir yetkisinin olmadığını savunmuştur. Nitekim 2014 yılında uzman ekip tarafından yapılan incelemeler neticesinde, imzanın lazer baskılı olduğu ispat edilmiş ve dava Suud mahkemelerinin üzerinden düşmüştür (Huntriss & Kelley, 2018).

Söz konusu sözleşmenin yatırımcılar adına kontrollerini sağlamakla yükümlü olan PNB Paribas'a, sorumluluğunu yerine getirmediği ve zararlarının bu yüzden oluştuğu öne sürülerek yatırımcılar ve fonlar tarafından İngiltere'de dava açılmıştır. 2018 yılının Ekim ve Kasım aylarında görülen davalarda, mahkeme, BNP Paribas'ın ihraçtaki aracı kurum olarak gerekli düzenlemelerde ve kontrollerde sukuk yatırımcılarına karşı bir sorumluluğunun bulunduğunu ve bu sorumluluğunu ihlal ettiği belirtilmiştir (Brier, 2018). Bu karar, İngiliz mahkemelerinin halka açık bir sermaye piyasası ihraç işlemine aracılık eden bir aracı kurumun, borcun ikinci alıcılarına karşı sorumlu kabul ettiği ilk dava olarak kabul edilmiştir (Huntriss & Kelley, 2018).

3.6. Nakheel İcâre Sukuk Vakası

Nakheel Company, 2000 yılında kurulmuş kamu sermayeli bir gayrimenkul şirkettir. Gayrimenkul yatırımlarını finanse etmek için 14 Aralık 2006 tarihinde 3,5 milyar ABD doları değerinde 3 yıl vadeli sukuk ihraç etmiştir (Salah, 2010). BAE ve İngiliz hukuku baz alınarak Dubai Uluslararası Finans Borsası'nda (*Dubai International Financial Exchange*) ihraç edilen sukukun yapısı, menfa-icâre (*menfaa-ijarah/usufruct-ijarah*) sözleşmesi çerçevesinde gayrimenkul varlıklarına dayalı (*tangible assets*) olarak kurgulanmıştır (Al Mahmoud vd., 2017; Raza, 2007). Nakheel'in sermayedarı olan Dubai World isimli kamu kuruluşu, sukuk ihracına garantör olmuştur. Bu durum, yatırımcılar üzerinde, sukuk ihracına Dubai Hükümeti'nin garantör olduğu algısını oluşturmuştur (van Wijnbergen & Zaheer, 2013).

Moody's tarafından A1, S&P tarafından ise A+ olarak derecelendirilen Nakheel sukuk ihracı, 2008 Küresel Finans Kriziyle birlikte gayrimenkul sektöründeki fiyat balonunun sönmesi sonucunda Aralık 2009'da temerrüde düşmüştür. Bu bağlamda, temerrüde düşen 3,5 milyar ABD doları değerindeki Nakheel sukuk ihracı, hacimsel olarak en büyük miktarda temerrüde düşen sukuk örneğini oluşturmaktadır (Salah, 2010).

2008 krizinden Dubai World de olumsuz etkilenmiş ve yüksek miktarda borç yükümlülüğünden dolayı (*59 milyar ABD doları seviyelerinde*) garantörlük anlaşması Dubai hükümeti tarafından dondurulmuştur. Dolayısıyla, Dubai World, Nakheel'in ihraç etmiş olduğu sukuka ilişkin garantörlük yükümlülüğünü yerine getirememiştir. Ancak Nakheel, Dubai hükümeti tarafından açıklanan kurtarma paketi kapsamına dahil edildiği için sukuk itfası dahil toplam 16 milyar ABD doları değerindeki tüm borçlarının geri ödemesini 21 Ağustos 2016 tarihi itibarıyla gerçekleştirmiştir (Al Sayegh & Torchia, 2016; Goni, 2017).

3.7. Dana Gas Sukuk Vakası

Dana Gas PJSC, merkezi Birleşik Arap Emirlikleri'nde (BAE) yerleşik özel sermayeli bir doğal gaz şirkettir. Aralık 2005'te Abu Dabi Menkul Kıymetler Borsası'nda (*Abu Dhabi Securities Exchange: ADX*) halka arz olan Dana Gas, BAE başta olmak üzere Mısır ve Kuzey Irak'ta faaliyet gösteren Orta Doğu'daki en büyük doğal gaz şirkettir (Zada & Muhammad, 2018).

Dana Gas, 31 Kasım 2007 tarihinde 1 milyar ABD doları değerinde 5 yıl vadeli sukuk ihracı gerçekleştirmiştir. Mudârebe sözleşmesine dayalı olarak yapılandırılan sukukun beklenen getiri oranı %7,5

olarak belirlenmiştir (Busari vd., 2019).

Dana Gas, faaliyet gösterdiği bölgelerdeki istikrarsızlıklar nedeniyle, başta Irak'ta yerleşik gerçek ve/veya tüzel kişilerden 324 milyon ABD doları tutarında ve Mısır'da yerleşik gerçek ve/veya tüzel kişilerden ise 197 milyon ABD doları tutarında olmak üzere Körfez bölgesindeki muhtelif alacaklarını tahsil edememiştir (Nair & Abocar, 2012). Bu sebeple likidite krizi yaşayan Dana Gas, bazı ödeme ve borç yükümlülüklerini karşılayamamış, Ekim 2012 itibarıyla da sukukun itfasını gerçekleştirememiştir. Böylelikle, BAE'de temerrüde düşen ilk sukuk vakası ortaya çıkmıştır (Hall, 2012).

Sukuk ihracının temerrüde düşmesinin ardından, Kasım 2012'de Dana Gas, itfa edemediği sukuk geri ödemesinin 850 milyon ABD doları tutarındaki kısmı için yatırımcılarla müzakere görüşmelerine başlamıştır. Nisan 2013'te tamamlanan müzakere görüşmeleri neticesinde yeniden yapılandırma kapsamında, 8 Mayıs 2013 tarihinde İrlanda Menkul Kıymetler Borsası'nda (*Irish Stock Exchange*) %50'si dönüştürülebilir (*convertible*) nitelikte olan 850 milyon ABD doları değerinde 5 yıl vadeli iki yeni sukuk ihracı gerçekleştirmiştir. Dönüştürülebilir sukuk için ihraççı şirketin bir yan kuruluşu olan başka bir şirketin hisselerine dönüştürme seçeneği sunulmuştur. Böylelikle sukukun vade tarihi 5 yıl daha uzatılmış, dolayısıyla sukuk itfa tarihi Ekim 2017'ye ötelenmiştir (Essayem & Özdemir, 2021; Haroon vd., 2020).

Yeniden yapılanma sürecinin ardından, yaklaşık 4 yıl sonra, 13 Haziran 2017 tarihinde Dana Gas, ihraç etmiş olduğu sukukun İslami finans prensiplerine uygun olmadığını açıklamış ve sukuk sahibi yatırımcılara haklarını ödemeyi reddetmiştir. Bu sebeple Dana Gas, 700 milyon ABD doları tutarındaki sukukun yeniden yapılandırılması için yatırımcılara, dolaşımda olan sukukun mevcut getiri oranının neredeyse yarısını vaad etmiş ve sukukun dönüştürülebilir özelliğinin kaldırılması teklifini sunmuştur. Beklenildiği üzere, sukuk yatırımcıları bu teklifi kabul etmemiştir (Barbuscia, 2017). Eylül 2017'de ise sukuk yatırımcılarını temsilen kurulan geçici komite (*ad hoc committee*), Dana Gas'a 300 milyon ABD doları tutarında nakit ödeme ve mevcut kâr payı dağıtım oranlarını sürdürmeyi içeren bir yapılandırma planı sunmuştur. Komite tarafından sunulan teklifi de Dana Gas reddetmiş ve böylece anlaşmazlığın çözümü mahkemelere bırakılmıştır (Haroon vd., 2020).

Müzakereler akabinde Dana Gas, Londra Uluslararası Tahkim Mahkemesi'nde (*London Court of International Arbitration*), sukuk ihracına aracılık eden özel amaçlı ihraççı kuruluş ile arasındaki satın alma taahhüdünün İngiliz hukukuna tabi olarak geçersiz ve uygulanamaz olduğunun ilan edilmesini talep eden bir dava açmıştır. Eş zamanlı olarak, Dana Gas, BAE yasalarına tabi dolaşımdaki mudârebe sukukun İslam hukukuna uymadığı gerekçesiyle geçerliliğine ilişkin BAE'de de itiraz davası açmıştır. Kasım 2017'de Tahkim Mahkemesi, Dana Gas tarafından yapılan iddiaları reddetmiş ve sukuk yatırımcılarını haklı bulmuştur (Barbuscia & Torchia, 2017).

5 Haziran 2018'de ise Dana Gas, 700 milyon ABD doları değerindeki sukuk ihraç miktarının yeniden yapılandırılması için sukuk yatırımcılarının çoğunluğu ile anlaşmaya varmıştır. Anlaşmanın detayları şu şekildedir: Yeniden yapılandırma kapsamında ihraç edilen sukuk yatırımcılarına, yıllık %4 getiri oranı üzerinden kupon ödemesi yapılacak, ayrıca, sukukun dönüştürülebilir özelliği kaldırılacaktır. Dana Gas, iki yıl sonra sukukun ihraç tutarının %20'sini itfa edecek, aksi halde yapılandırılan sukukun kupon getiri oranı yıllık %6'ya yükseltilecektir (IFN, 2018). Bu bağlamda Dana Gas, 100 milyon ABD doları tutarında sukuk geri alım programı başlatmıştır. 17 Mart 2019 tarihinde 133 milyon ABD doları değerinde sukuk geri alım yaptığını belirten Dana Gas, sukuk ihraç tutarının %20'sini vade tarihinde

ödediği için kupon ödemesi %4'de kalmaya devam etmiştir (Dana Gas, 2019). Dana Gas, geri alım programını Ekim 2020 tarihinde başarılı bir şekilde tamamlamıştır (Essayem & Özdemir, 2021).

3.8. GIA Yatırım Vekâletine Dayalı Sukuk Vakası

Garuda Indonesia Airlines (GIA); Endonezya'da faaliyet gösteren bir havayolu şirkettir. Hollanda'nın Endonezya'nın bağımsızlığını kabul etmesinin ardından, 28 Aralık 1949 tarihinde Garuda Indonesia ismiyle ilk uluslararası uçuşunu gerçekleştiren GIA; günümüzde, 210 adet yolcu uçağıyla 60'dan fazla destinasyona uçuş gerçekleştirmektedir (GIA, 2021).

GIA, 3 Ocak 2015 tarihinde, 500 milyon ABD doları değerinde 5 yıl vadeli ve yıllık %5,95 oranında getiri beklentisiyle yatırım vekâletine dayalı sukuk ihracı gerçekleştirmiştir. Uluslararası piyasalarda da yoğun talep gören sukukun tahsisi; %56 Orta Doğu, %32 Asya ve geriye kalan %12'lik kısım ise Avrupa'daki yatırımcılara dağıtılmıştır. Her ne kadar GIA'nın %60'ı devlete bağlı olsa da Endonezya için bu sukuk ihracı, uluslararası piyasalara ihraç edilen ve kamu dışı ilk dolar bazlı sukuk ihracı olarak kabul edilmektedir (Pujobroto, 2015).

Covid-19 salgınının ortaya çıkmasıyla birlikte tedbir politikaları çerçevesinde dünya genelinde kapanmanın başlaması, GIA'yı da olumsuz etkilemiştir. Karantina sürecinde, GIA'nın bilet satış rakamlarını aşağıya çekmiştir. Bu sebepler doğrultusunda mali durumu olumsuz etkilenen GIA, finansal yükümlülüklerini yerine getirememiş ve 3 Haziran 2020 vade tarihli sukuk ihracının itfasını gerçekleştirememiş, dolayısıyla temerrüde düşmüştür (Munthe & Suroyo, 2021). Temerrüde düşen sukuk, 10 Haziran 2020 tarihinde yatırımcılarla yapılan görüşmeler neticesinde, yeniden yapılandırılarak 3 yıl ileri vadeye ertelenmiştir (Aldred vd., 2022). Ancak 9 Aralık 2021 tarihinde, GIA'nın borç ödeme yükümlülükleri, Jakarta Ticaret Mahkemesinin kararına istinaden Ceza Ödeme Yükümlülüğünün Ertelenmesine (*Postponement of Debt Payment Obligations*: PKPU) ilişkin programla birlikte, 27 Haziran 2022 tarihine kadar dondurulmuştur. 29 Aralık 2022 tarihinde, PKPU anlaşması sonucunda yatırımcıların %95'inin onayı alınarak yeniden yapılandırma kapsamında 78 milyon ABD Doları tutarında 9 yıl vadeli yeni bir sukuk ihracı gerçekleştirilmiştir (GIA, 2022).

3.9. Serba Dinamik Hibrit Sukuk Vakası

Serba Dinamik Holdings; enerji, su, petrol ve gaz endüstrilerinde mühendislik hizmeti sağlamak üzere 1993 yılında Malezya'da kurulmuştur (IFSB, 2022; Jalil, 2021). Serba Dinamik; Malezya, Endonezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Hindistan, Singapur, Hollanda, İsviçre ve Birleşik Krallık başta olmak üzere birçok ülkede faaliyet yürütmektedir (Serba Dinamik, 2022). Serba Dinamik, 2019 yılında iki farklı sukuk ihracı gerçekleştirmiştir (Fitch Ratings, 2019b, 2019a; Serba Dinamik, 2022):

- 9 Mayıs 2019 tarihinde gerçekleştirilen 300 milyon ABD doları tutarındaki ilk ihraç, 3 yıl vade üzerinden yıllık %6,5 beklenen getiri oranına sahip murabaha ve yatırım vekâleti (*commodity murabaha and wakala investment*) sözleşmelerine dayalı olarak hibrit yapıda kurgulanmıştır.
- 12 Aralık 2019 tarihinde gerçekleştirilen 200 milyon ABD doları tutarındaki ikinci ihraç ise 5 yıl vade üzerinden yıllık %6,99 beklenen getiri oranıyla yine hibrit yapıda kurgulanmıştır.

Covid-19 salgın sürecinin ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemesi sonucunda mali yapısında bozulmalar yaşayan Serba Dinamik, 9 Aralık 2021 tarihinde sukuk ödemelerini yerine getiremeyeceğini ilan

ederek temerrüdünü açıklamıştır (Serba Dinamik, 2022). Serba Dinamik'in ilk ihraçtan 222,22 milyon ABD doları, ikinci ihraçtan ise 180,12 milyon ABD doları olmak üzere sukuk yatırımcılarına toplam 402,34 milyon ABD doları değerinde borcu kalmıştır. Bu sebeple, Serba Dinamik ile yatırımcılar arasında bir dava süreci başlamış ve henüz sonuçlanmamıştır (Serba Dinamik, 2024; Yatim, 2022).

4. Analiz Ve Değerlendirme

JCorp tarafından ihraç edilen murabaha sukukun 2002 yılında temerrüde düşmesi, ilk temerrüde düşen sukuk vakası olarak kayıtlara geçmiştir. 2006 yılında temerrüde düşen SILK'in ihraç etmiş olduğu murabaha sukuk vakası ise yapılandırma sürecinde ilk dönüştürülebilir sukuk (*convertible sukuk*) örneğini oluşturmaktadır. Diğer yandan, ABD'de yerleşik ECP'nin, 2008 yılındaki 165 milyon ABD doları değerindeki temerrüdü, ABD'de özel şirket tarafından ilk kez ihraç edilen ve S&P tarafından derecelendirilen ilk sukuk örneği olarak öne çıkarken; 2009 yılında Kuveyt merkezli TID'in 250 milyon ABD doları değerindeki sukuk ihracı, Körfez bölgesinin ilk temerrüde düşen sukuku olması sebebiyle sukuk piyasasında öne çıkan önemli vaka örneklerindendir. Bununla birlikte, 2009 yılında Nakheel'in temerrüde düşen 3,5 milyar ABD doları değerindeki sukuk ihracı, en yüksek tutarlı temerrüde düşen sukuk örneğini oluşturmaktadır. Yine 2009 yılında temerrüde düşen Golden Belt sukuk vakasında; İngiliz mahkemeleri, sorumluluğunu yerine getirmemesi nedeniyle ilk kez ihraca aracılık eden bir aracı kurumu sorumlu tutmuştur. Ayrıca, likidite problemi ve fikhî uyum sorunu yaşaması sebebiyle 2012 ve 2017 yıllarında iki kere temerrüde düşen Dana Gas'a ait 1 milyar ABD doları değerindeki sukuk ihracı örneği de küresel düzeyde önemli bir temerrüt vakası olarak kabul edilmektedir. Öte yandan, 2020 yılında temerrüde düşen GIA sukuk ihracı, Endonezya'da yerleşik bir özel şirket tarafından ilk kez uluslararası piyasalarda dolar cinsinden ihraç edilen sukuk örneğini oluşturmaktadır. Covid-19 salgın sürecinden olumsuz etkilenmesi sonucunda, 2021 yılında temerrüde düşen Serba Dinamik sukuk vakası ise yakın dönem temerrüt örneği olarak önem arz etmektedir.

Temerrüde düşen sukuk örnekleri incelendiğinde, temelde kaynak kuruluşun iç dinamiklerinden kaynaklı mali ve/veya ticari risk ya da dış faktörlerden kaynaklı piyasa riskinin gerçekleşmesi sonucu işletmelerin mali yapısının bozulmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Tablo 1):

- JCorp, SILK, Golden Belt ve Dana Gas tarafından gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının temerrüde düşmelerinin birincil nedeni, şirketlerin kendi içlerinde yaşamış oldukları mali problemler ve/veya faaliyet yürüttükleri ticari işlemlerindeki sektörel problemlerdir. Dolayısıyla, söz konusu sukuk ihraçlarının temerrüde düşmelerinin birincil nedeni olarak kaynak kuruluşu ilişkin risklerin gerçekleşmesi gösterilebilir.
- Yatırımcılar, Golden Belt ve Dana Gas'ın temerrüde düşmesi akabinde uzlaşma sürecinde, sukuk sözleşmeleri ve hukuki tanınırlık açısından olumsuzluk yaşayarak sukukun yapısal risklerine maruz kalmışlardır. Bununla birlikte, Golden Belt tarafından ihraç edilen sukuk, ihraca aracılık eden kuruluşun ihlali sonucunda ihraççıya ilişkin riske maruz kalırken; Dana Gas tarafından ihraç edilen sukuk ise İslami finans prensiplerine uyuma ilişkin problemler nedeniyle ilave yapısal riske maruz kalmıştır.

- TID ve Nakheel tarafından gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının temerrüde düşmelerinin temel nedeni 2008 Küresel Finans Krizi sonucunda, şirketlerinin likidite yapısının olumsuz etkilenmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla, piyasa risklerinin gerçekleşmesi, söz konusu sukuk ihraçlarının temerrüde düşmelerinin birincil nedeni olarak söylemek mümkündür.
- GIA ve Serba Dinamik tarafından gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının temerrüde düşme nedeni ise 2019 yılında ortaya çıkan ve 2020 yılı itibarıyla dünya geneline yayılarak ekonomik krize de neden olan Covid-19 salgınıdır. Bu bağlamda, GIA ve Serba Dinamik'in ticari faaliyetlerinin Covid-19 salgınından etkilenmesi sonucunda piyasa riskine maruz kalmaları mali durumlarının bozulmasına ve finansal yükümlülüklerini yerine getirememelerine neden olmuştur.

Tablo 1: İncelenen Sukuk Vakalarının Temerrüt Nedenleri ve Sukuk Risk Türü

Kaynak Kuruluş	Temerrüt Yılı	Temerrüt Nedeni	Sukuka İlişkin Risk
JCorp	2002	Kaynak kuruluşa ilişkin mali problemler	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
SILK	2006	Kaynak kuruluşa ilişkin ticari ve mali problemler	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
ECP	2008	2008 Küresel Finans Krizi	Piyasa riski
		Petrol fiyatlarındaki düşüş	Piyasa riski
		Doğal afetin (kasırğa) üretimi olumsuz etkilemesi	Piyasa riski
TID	2009	2008 Küresel Finans Krizi	Piyasa riski
		Kaynak kuruluşa ilişkin likidite problemi	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
Golden Belt	2009	Kaynak kuruluşa ilişkin likidite problemi	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
		Sözleşme ve hukuki tanınırlığa ilişkin olumsuzluklar	Yapısal risk
		İhraca aracılık eden kuruluşun ihlali	İhraççıya ilişkin risk
Nakheel	2009	2008 Küresel Finans Krizi	Piyasa riski
		Kaynak kuruluşa ilişkin likidite problemi	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
Dana Gas	2012	Kaynak kuruluşa ilişkin ticari ve mali problemler	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
		İslami finans prensiplerine uyuma ilişkin problemler	Yapısal risk
		Sözleşme ve hukuki tanınırlığa ilişkin olumsuzluklar	Yapısal risk
GIA	2020	Covid-19 Salgını	Piyasa riski
		Kaynak kuruluşa ilişkin ticari ve mali problemler	Kaynak kuruluşa ilişkin risk
Serba Dinamik	2021	Covid-19 Salgını	Piyasa riski
		Kaynak kuruluşa ilişkin ticari ve mali problemler	Kaynak kuruluşa ilişkin risk

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sertifika sahiplerine maddi (*tangible*) bir sabit varlığın mülkiyetine ve/veya menfaatine sahip olma hakkı tanıyan sukuk sözleşmeleri, yatırımcılar için daha düşük risk barındırırken; gayri maddi (*intangible*) bir finansal varlıktan faydalanma hakkı tanıyan sukuk sözleşmeleri, yatırımcılar için görece daha yüksek risk barındırmaktadır. Sertifika sahiplerine, ortak mülkiyet hakkı tanıyan sermaye bazlı ve/veya sermaye benzeri sukuk sözleşmeleri ise ihraca konu işletme, girişim ve/veya projenin başarısız olmasından doğacak olan muhtemel zarara sertifika sahipleri, sermaye katılımları nispetince katlanmak zorunda olduklarından dolayı, oldukça yüksek riske sahiptir (Alswaidan vd., 2017; Obaidullah & Khan, 2008). Bu bağlamda, sabit varlıklar üzerinden varlığa-dayalı (*asset backed*) olarak yapılandırılan sukuk ihraçlarında, SILK murabaha sukuku yatırımcılar açısından orta seviyede risk yapısına sahiptir; Golden Belt ve Nakheel tarafından ihraç edilen icâre sukuk, yatırımcılar açısından düşük seviyede risk yapısına sahiptir. Diğer yandan, şirket sermayesine katılım sağlayarak veya sermaye benzeri fon sağlama yöntemiyle ortaklığa dayalı olarak yapılandırılan sukuk ihraçlarında, yatırımcıların sermaye katılımı nispetinde şirketin riskine direkt ortak olmaları nedeniyle; ECP, TID ve Dana Gas tarafından ihraç edilen mudârebe/müşâreke sukuk yapıları yatırımcılar için yüksek risk teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yatırım vekâletine dayalı olarak kurgulanan GIA'nın ihraç etmiş olduğu sukuk ve varlık-temelli (*asset-based*) olarak kurgulanan Serba Dinamik'in ihraç etmiş olduğu sukuk yapıları ise yatırımcılar için orta seviyede risk teşkil etmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: İncelenen Sukuk Vakalarının Sözleşme Türü, Varlık Yapısı ve Yatırımcı Riski

Kaynak Kuruluş	Sözleşme Türü	Dayanak Varlık	Yapı	Yatırımcı Riski
JCorp*	Murabaha	-	-	-
SILK	Murabaha	Sabit Varlıklar	Varlığa Dayalı	Orta
ECP	Müşâreke	Sermaye Benzeri	Sermaye Bazlı	Yüksek
TID	Müşâreke	Şirket Sermayesi	Sermaye Bazlı	Yüksek
Golden Belt	İcâre	Sabit Varlıklar	Varlığa Dayalı	Düşük
Nakheel	İcâre	Sabit Varlıklar	Varlığa Dayalı	Düşük
Dana Gas	Mudârebe	Şirket Sermayesi	Sermaye Bazlı	Yüksek
GIA	Yatırım Vekâleti	Varlık Yönetimi	Vekâlete Dayalı	Orta
Serba Dinamik	Hibrit (murabaha + yatırım vekâleti)	İşletme Finansmanı	Varlık Temelli	Orta

(*): JCorp tarafından ihraç edilen murabaha sukukun varlık yapısına ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Sukuk yatırımcılarına maddi (*tangible*) bir sabit varlığın mülkiyetine ve/veya menfaatine sahip olma hakkı tanıyan sukuk sözleşmeleri, ortak mülkiyet hakkı tanıyan sermaye bazlı sukuk sözleşmelerine göre daha düşük risk seviyesine sahip olsa da sukuk ihracının temerrüde düşmesinin veya temerrüt sonrası yapılandırma sürecinin önündeki en temel etmen kaynak kuruluş riskidir. Dolayısıyla, kaynak kuruluş mali yapısının iç ve/veya dış faktörlerden dolayı olumsuz etkilenmesi, sukuk temerrüdünü belirleyen en önemli risk olarak gösterilebilir. Nitekim icâre sözleşmesine göre mülkiyet hakkı yatırımcılara geçtiğinden dolayı düşük seviyede risk seviyesine sahip olsa da Golden Belt ve Nakheel

tarafından gerçekleştirilen sukuk ihraçlarının temerrüde düşmesinin akabinde, yatırımcılar dayanak varlığa rücu edememiştir. Öte yandan, sermaye bazlı olarak yapılandırılan sukuk ihraçları, yatırımcılar için yüksek risk teşkil etse de şirket faaliyetleri sürdüğü sürece yatırımcıların mülkiyet hakları devam etmektedir. Nitekim ECP, TID ve Dana Gas'ın temerrüde düşmesinin akabinde yatırımcıların hakları devam etmiştir.

Serba Dinamik'in ihraç etmiş olduğu sukuka ilişkin dava süreci devam ettiğinden dolayı, sukukun itfası henüz gerçekleştirilmemiştir. Bununla birlikte, temerrüde düşen GIA sukuk ihracının, yatırımcıların hakkı saklı tutularak, yeni sukuk ihracıyla (*roll over*) vadesi uzatılmıştır. Öte yandan, Golden Belt ve Nakheel hariç, diğer incelenen sukuk vakalarındaki kaynak kuruluşlar, doğrudan veya dava sonucunda yatırımcılarla uzlaşma sağlayarak yeniden yapılandırma sonrasında temerrüde düşen sukuk ihraçlarının itfalarını gerçekleştirmişlerdir. Golden Belt sukuk ihraç örneğinde, yatırımcıların açmış olduğu davalarda kaynak kuruluşun itirazları Suud mahkemelerince kabul edildiği için sukuk itfası gerçekleştirilememiş, ancak sonrasında, yatırımcıların İngiliz mahkemelerine yapmış olduğu itirazlar sonucunda İngiltere mahkemesi sukuk ihracına aracılık eden PNB Paribas'ı hatalı bulduğundan dolayı aracı kurum yatırımcılara ceza ödeme yükümlülüğüne tabi tutulmuştur. Nakheel sukuk ihracı örneğinde ise garantör olan Dubai World garantörlük yükümlülüğünü yerine getiremese de, Dubai Hükümeti tarafından açıklanan kurtarma paketi kapsamında temerrüde düşen Nakheel sukuk ihracının itfası gerçekleştirilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3: İncelenen Sukuk Vakalarına İlişkin Temerrüt Sorununun Çözümü

Kaynak Kuruluş	Yeniden Yapılandırma	Uzlaşma	Dava	Fıkhi Uyum Sorunu	İtfa Durumu
Jcorp	Yeni İslami finansal enstürman kullanılmıştır.	+	-	-	Tamamlandı
SILK	Mudaraba sukuka dönüştürülmüştür.	+	-	-	Tamamlandı
ECP	Yatırımcıların şirket üzerindeki sınırlı mülkiyet hakkı devam etmiştir.	+	+	-	Tamamlandı
TID	Dolaşımdaki sukuk vadesi uzatılmıştır.	+	-	-	Tamamlandı
Golden Belt	-	-	+	-	Tamamlanmadı
Nakheel	-	-	-	-	Tamamlandı
Dana Gas	Yeni sukuk ihracı gerçekleştirilmiştir. Dolaşımdaki sukuk vadesi uzatılmış ve getiri oranı güncellenmiştir.	+	+	+	Tamamlandı
GIA	Yeni sukuk ihracı gerçekleştirilmiştir.	+	+	-	Tamamlanmadı
Serba Dinamik	-	-	Devam Ediyor	-	Tamamlanmadı

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

İncelenen sukuk vakalarına ilişkin temerrüt sorunlarının çözümünde, Dana Gas sukuk örneği haricinde fikhî uyum sorunuyla karşılaşılmamıştır. Dana Gas, ihraç etmiş olduğu sukukun İslami finans prensiplerine uygun olmadığını öne sürmüş ve sukuk yatırımcılarına haklarını ödemeyi reddetmiştir. Sukuka ilişkin sözleşmelerin içerisinde yer alan satın alma taahhüdü anlaşması, fikhî açıdan uygun olmadığından, BAE yasalarına göre geçersiz sayılmış ve dava İngiliz mahkemelerine taşınmıştır.

5.Sonuç

Sermaye piyasalarında işlem gören diğer menkul kıymetlere nazaran henüz yeni bir enstrüman olması nedeniyle sukuka ilişkin temerrüt örneği çok fazla değildir. Ancak, 2008 Küresel Finans Krizi ve 2019'da ortaya çıkan Covid-19 salgını sonrası küresel düzeyde yaşanan ekonomik kriz başta olmak üzere çeşitli saiklerle, sukuk ihracından fon toplayan şirketlerin (*kaynak kuruluşların*) mali durumu ve/veya ticari faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesi sonucunda farklı temerrüt vakaları ortaya çıkmıştır. Henüz gelişmekte olan sukuk piyasasına ilişkin algı ve farkındalığın düşük olmasından öte, gelecekte ortaya çıkabilecek ekonomik ve/veya finansal kriz durumlarında sukuk piyasasına ilişkin güvenin zedelenmemesi için çeşitli tedbirler alınması gerekmektedir. Bu amaçla, sukuka ilişkin temel riskler ele alınarak, ilk temerrüt vakasının ortaya çıkığı 2002 yılından bu yana temerrüde düşen dokuz farklı sukuk vaka örneğinin, temerrüde düşme sebepleri ve temerrüt sonrası çözüm sürecinde izlenen adımlar incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Sukuk ihracının arkasında dayanak bir varlık bulunsa da çeşitli finansal riskler barındırmaktadır. Bu bağlamda, sukuk da kaynak kuruluş, yatırımcı ve piyasa yapısından kaynaklanan riskler gibi konvansiyonel finansal sistemdeki mevcut menkul kıymetlerin sahip olduğu risklerin yanı sıra İslami finans esasları doğrultusunda fikhî uyum sorunu, bazı ülkelerdeki hukuki altyapının yetersiz olması ve sukuk sözleşmelerine ilişkin yapısal riskler gibi ilave risklere maruz kalmaktadır.

İncelenen sukuk örneklerindeki temerrüt vakaları, kaynak kuruluşların mali ve/veya ticari faaliyetlerinden kaynaklı problemler nedeniyle, sukuk yatırımcılarına olan yükümlülüklerini tam olarak karşılayamaması ya da zamanında karşılayamaması durumunda ortaya çıkmıştır. Sukuk yatırımcıları, sukuk ihracına dayanak teşkil eden varlıklar üzerindeki haklarına tam anlamıyla rücu edememiş; temerrüt sorunu, uzlaşma ve/veya dava sonucunda yeniden yapılanma süreçleriyle çözülmüştür. Temerrüt süreçlerinin çözümüne ilişkin dava süreçleri incelendiğinde, sukukun yapılandırılmasındaki en önemli hususun kaynak kuruluş ile yatırımcılar arasında yapılan sözleşmelerin niteliği olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim ECP ve Dana Gas vaka örnekleri başta olmak üzere kaynak kuruluş ve yatırımcılar arasında çeşitli hukuki anlaşmazlıklar vuku bulmuştur. Dana Gas vaka incelemesinde çıkan önemli bir diğer sonuç ise ihraç edilen sukuk yapısının İslami finans esaslarına uyum noktasındaki belirsizliktir. Bu sebeple, fikhî uyum hususunun getirdiği gereksinimlerin sözleşmelere daha açık ve şeffaf bir şekilde eklenmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, temerrüt çözüm süreçlerinde atılan adımlar sukuk yatırımcılarının hakkının korunması için önemli bir rol oynarken; uluslararası alanda kabul görmüş yasal altyapının oluşturulması ve destekleyici mekanizmaların geliştirilmesi sukukun piyasasının gelişimi için önem arz etmektedir. Bu minvalde, İslami finans esaslarına ilişkin standartların gerek yerel gerekse uluslararası hukuki zeminde tanınması ve kredi derecelendirme notunun yanı sıra İslami finans esaslarına ilişkin derecelendirme

mekanizmasının geliştirilerek sukuka ilişkin risklerin şeffaf bir şekilde tanımlanması, sukukun küresel piyasalarda daha fazla yer bulmasına olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

AAOIFI. (2015). *Faizsiz Finans Standartları*. TKBB Yayınları.

Ahmed, M. (2015). Islamic Project Finance: A Case Study of the East Cameron Project. *The Journal of Structured Finance*, 20(4), 120–135. <https://doi.org/10.3905/jsf.2015.20.4.120>

Aktepe, İ. E. (2013). *Sorularla Katılım Bankacılığı*. TKBB Yayınları.

Al Ali, S. (2019). *Raising Capital on Sukuk Markets: Structural, Legal and Regulatory Issues*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-14536-1>

Al Amine, M. A.-B. M. (2012). *Global Sukuk and Islamic Securitization Market: Financial Engineering and Product Innovation* (E. Cotran, M. Hoyle, & M. Lau (ed.)). BRILL.

Al Mahmoud, H., Bakhsh, M., & Aref, S. (2017). *Sukuk defaults – Country wise analysis*. Islamic Finance Expert. Erişim: 22.01.2024, <https://ifinanceexpert.wordpress.com/2017/08/17/sukuk-defaults-country-wise-analysis/>

Al Sayed, O. (2013). Sukuk Risk: Analysis and Manage. *European Journal of Applied Social Sciences Research*, 1(3), 67–76. https://www.researchgate.net/publication/285925521_Sukuk_Risk_Analysis_and_Management

Al Sayegh, H., & Torchia, A. (2016). Dubai's Nakheel says has finished \$16 billion recovery from crisi. *Reuters*. Erişim: 22.01.2024, <https://www.reuters.com/article/nakheel-develop-restructuring-idIND-5N17S01H/>

Alam, N., Bhatti, M., & Wong, J. T. F. (2018). Assessing Sukuk Defaults Using Value-at-Risk Techniques. *Managerial Finance*, 44(6), 665–687. <https://doi.org/10.1108/MF-05-2018-0218>

Aldred, S., Yuniarni, S., & Wee, R. (2022). *Garuda CEO Says 19% Recovery Rate for \$500M Sukuks Due 2023, Lessors, Carrier Plans to Cut Fleet to 66 Aircraft; Certain Lessors Place Claims in PKPU as Company Proposes New Agreements to Overwrite Existing Contracts for Lessors to Enter UK Scheme of Arra*. Reorg. Erişim: 22.01.2024, <https://reorg.com/garuda-sukuks-due-2023/>

Alfan, E. (2012). Public-Private Partnership (PPP) Projects for Malaysian Tolled Highways - An Insight Using A Political Economy Approach. *Journal of Accounting Perspectives*, 5(1), 59–74. <https://doi.org/https://doi.org/10.22452/AJAP.vol5no1.5>

Alswaidan, M. W., Daynes, A., & Pasgas, P. (2017). Understanding and Evaluation of Risk in Sukuk Structures. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 8(4), 389–405. <https://doi.org/10.1108/JIABR-05-2015-0021>

- Archer, S., & Abdel Karim, R. A. (2018). *Islamic Capital Markets and Products*. John Wiley & Sons.
- Bacha, O. I., & Mirakhor, A. (2013). *Islamic Capital Markets: A Comparative Approach*. John Wiley & Sons.
- Barbuscia, D. (2017). UAE's Dana Gas leaves maturing sukuk unpaid but no default declared. *Reuters*. Erişim: 23.01.2024, <https://www.reuters.com/article/dana-gas-sukuk-idUSL8N1N60IT>
- Barbuscia, D., & Torchia, A. (2017). UK court finds for Dana Gas creditors in \$700 million Islamic bond case. *Reuters*. Erişim: 23.01.2024, <https://www.reuters.com/article/uk-dana-gas-sukuk-idUK-KBN1DH1BY>
- Bayındır, S. (2015). *Fıkhi ve İktisadi Açından İslami Finans - II (Para ve Sermaye Piyasaları)*. Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Brier, J. (2018). *Bank held to owe duty of care to secondary market bondholders in "Golden Belt" Islamic bond case*. Essex Court Chambers. Erişim: 16.01.2024, <https://essexcourt.com/wp-content/uploads/2018/05/Golden-Belt.pdf>
- Busari, S. A. (2019). Juristic Analysis of Sukuk Default: East Cameron Gas United States of America. *Al-Hikmah: International Journal of Islamic Studies and Human Sciences*, 2(1), 109–127. <https://doi.org/10.46722/hikmah.v2i1.12>
- Busari, S. A., AbdulAziz, A., Zakariyah, L., & Muhammad, A. (2019). Dana Gas Sukuk default: a juristic analysis of court judgement. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 12(4), 569–585. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-01-2019-0033>
- CBFO. (2022). *Katılım Finans Strateji Belgesi: Bütüncül Dönüşüm (2022-2025)*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. Erişim: 26.11.2023, <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/2022-10/cumhurbaşkanligi-finans-ofisi-katilim-finans-strateji-belgesi.pdf>
- Dana Gas. (2019). *Dana Gas bought back \$133 million Sukuk and seeks approval at General Meeting for a 5.5 fils dividend and Shares buyback program*. Dana Gas. Erişim: 19.01.2024, Erişim: 25.12.2023, <https://www.danagas.com/wp-content/uploads/2019/06/20190314-Sukuk-buy-back-complete-including-SBB-and-Dividend-En.pdf>
- El Gamal, R. (2009). Kuwait's Dar Defaults on \$100 mln Sukuk. *Reuters*. Erişim: 20.12.2023, <https://www.reuters.com/article/dar-sukuk-idUSLC28153620090512>
- Essayem, A., & Özdemir, M. (2021). Sukuk Piyasasında Çözümü Güç Bir Mesele: Dana Gas Sukuk. *İçinde Finansal Vaka Analizleri: Vakalarla Bankacılık* (ss. 249–269). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Fitch Ratings. (2019a). *Fitch Assigns Serba Dinamik's USD200m Sukuk Final "BB-" Rating*. Erişim: 26.01.2024, <https://www.fitchratings.com/research/corporate-finance/fitch-assigns-serba-dinamik-usd200m-sukuk-final-bb-rating-23-12-2019>
- Fitch Ratings. (2019b). *Fitch Assigns Serba Dinamik's USD300 Million Sukuk Final "BB-" Rating*. Erişim: 26.01.2024, <https://www.fitchratings.com/research/corporate-finance/fitch-assigns-serba-dinamik-usd300-million-sukuk-final-bb-rating-09-05-2019>

GIA. (2021). *About Garuda Indonesia*. Garuda Indonesia. Erişim: 24.01.2024, <https://www.garuda-indonesia.com/other-countries/en/corporate-partners/company-profile/about/index>

GIA. (2022). *Annual Report*. Garuda Indonesia. Erişim: 24.01.2024, <https://www.garuda-indonesia.com/content/dam/garuda/hubungan-investor/20230612 AR GARUDA 2022 - FULL.pdf>

Goni, A. (2017). UAE: Young, Yet Growing Islamic Capital Markets. İçinde *Islamic Commercial Law Report 2017* (ss. 114–116). ISRA & Thomson Reuters. Erişim: 03.02.2024, <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/ThomsonReuters-IslamicCommercialLawReport2017.pdf>

Haider, J., & Azhar, M. (2010). *Islamic Capital Market: Sukuk and Its Risk Management in the Current Scenerio*. Schoold of Business, UMEA University.

Hall, C. (2012). UAE's first sukuk restructuring forecast. *Financial Times*. Erişim: 27.01.2024, <https://www.ft.com/content/88633a8c-9f48-11e1-a455-00144feabdc0>

Hall, C. (2013). The Investment Dar: Creditors stand by for “problem child” paymetn. *Financial Times*. Erişim: 27.01.2024, <https://www.ft.com/content/dec383a6-a80b-11e2-b031-00144feabdc0>

Haroon, O., Meenai, S. F., & Rizvi, A. R. (2020). Dana Gas: The Sukuk Dispute. *Asian Journal of Management Cases*, 17, 42–54. <https://doi.org/10.1177/0972820119884395>

Hasan, R., Ahmad, A. U. F., & Parveen, T. (2019). Sukuk Risks - A Structured Review of Theoretical Research. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 10(1), 35–49. <https://doi.org/10.1108/JIABR-06-2015-0026>

Huntriss, F., & Kelley, M. (2018). Golden Belt 1 Sukuk Co BSC(c) v BNP Paribas: A Golden Opportunity for Secondary Purchasers of Debt? Ramifications for the Secondary Debt Market and Arrangements of Capital Market Transactions. *Journal of International Banking Law and Regulations*, 6, 213–216. <https://www.bsflp.com/images/content/3/2/v6/3202/A-Golden-Opportunity-for-Secondary-Purchasers-of-Debt-JIBLR.pdf>

IFF. (2020). *Sukuk That Went Bust*. Islamic Finance Foundation. Erişim: 22.01.2024, <https://www.islamicfinance.com/2020/08/sukuk-went-bust/#/?playlistId=0&videoId=0>

IFN. (2007). SunInfra Awaiting Approval. *Islamic Finance News*. Erişim: 19.01.2024, <https://islamicfinancenews.com/sites/default/files/newsletters/v4i48.pdf>

IFN. (2018). *Dana Gas reaches agreement*. Islamic Finance News. Dana Gas reaches agreement

IFSB. (2009). *IFSB Standard 7: Capital Adequacy Requirements for Sukuk, Securitisations and Real Estate Investments*. Islamic Financial Services Board. <https://www.ifsb.org/published.php>

IFSB. (2017). *IFSB Standard 19: Guiding Principles on Disclosure Requirements for Islamic Capital Market Products (Sukūk and Islamic Collective Investment Schemes)*. Islamic Financial Services Board. <https://www.ifsb.org/published.php>

IFSB. (2022). *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2022*. Islamic Financial Services Board. <https://www.ifsb.org/sec03.php>

IIFA. (1988). *Resolution No. 30 (5/4) Muqāradah and Investment Certificates*. The Council of the International Islamic Fiqh Academy of the Organization of the Islamic Conference. <https://iifa-aifi.org/en/1713.html>

IIFM. (2023). *Sukuk Report: A Comprehensive Study of the Global Sukuk Market*. International Islamic Financial Markets. <https://www.iifm.net/frontend/general-documents/f0a12d4a6880f8e3bc23a23a-03baa8e61693983390.pdf>

InfraPPP. (2014). *Bond holders approve sale of highway concession in Malaysia*. Erişim: 10.01.2024, <https://www.infrappworld.com/news/bond-holders-approve-sale-of-highway-concession-in-malaysia>

Jalil, A. (2021). Default sukuk payment will affect Serba Dinamik's performance. *The Malaysian Reserve*. Erişim: 26.01.2024, <https://themalaysianreserve.com/2021/12/16/default-sukuk-payment-will-affect-serba-dinamik-performance/>

JCorp. (2008). *Annual Report 2008*. Erişim: 18.12.2023, <https://jcorp.com.my/wp-content/uploads/2020/10/annual-2008-1.pdf>

JCorp. (2012). *Annual Report 2012*. Erişim: 18.12.2023, <https://jcorp.com.my/wp-content/uploads/2020/10/2012-EngVer1-1.pdf>

JCorp. (2023). *Where It All Began*. JCorp Journey. Erişim: 18.12.2023, <https://jcorp.com.my/who-we-are-our-history/>

Kamarudin, M. F., Kamaluddin, N., Ab. Manan, S. K., & Mat Ghani, G. (2014). Defaulters profile in Malaysia Sukuk market. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 277–285. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.06.035>

Karam, S. (2009). Saudi Saad nears debt restructuring. *Reuters*. Erişim: 03.01.2024, <https://www.reuters.com/article/saad-accounts-idUSL714950720090607>

Kazancı, F. (2023). Sukuk Türlerinin İkincil Piyasalarda İşlem Görebilmesi ve Borç Satışı Yasağına Göre Analizi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 331–359. <https://doi.org/10.31679/adamakademi.1019069>

Khan, T., & Ahmed, H. (2001). *Risk Management: An Analysis of Issues in Islamic Financial Industry*. Islamic Research and Training Institute.

Latham & Watkins. (2011). *Case Study-East Cameron Partners Sukuk*. İçinde *Policy Brief on Corporate Governance for Islamic Banks and Financial Institutions in the Middle East and North Africa Region*. HAWKAMAH Institute for Corporate Governance. Erişim: 14.01.2024, <https://zenodo.org/records/3550938>

Latham & Watkins. (2015). *The Sukuk Handbook: A Guide to Structuring Sukuk*. Latham & Watkins LLP. Erişim: 10.12.2023, <https://www.islamicfinance.com/wp-content/uploads/2015/06/Guide-to-structurings-sukuk-2015.pdf>

Lim, B. S. (2017). Trade Wise: A better chance for SILK this time round. *The Edge Malaysia*. Erişim: 07.01.2024, <https://theedgemalaysia.com/article/trade-wise-better-chance-silk-time-round>

Majid, H. A., Shahimi, S., & Abdullah, M. H. S. B. (2011). Sukuk Defaults and Its Implication: A Case Study of Malaysian Capital Market. *8th International Conference on Islamic Economics and Finance*. <http://conference.qfis.edu.qa>

Marinescu, I. (2012). Where Does the Dirham Stop in a Sukuk Default. *Hasting International and Comparative Law Review*, 35, 451–478.

McMillen, M. J. T. (2016). Critical Factors for Stimulating Private Sector Sukuk Markets. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=2758297>

McMillen, M. J. T. (2021). Dokuzuncu Bölüm. İçinde *İslami Finansın Küresel Önderleri* (ss. 255–280). Albaraka Yayınları.

Moody's. (2007). *Moody's rates Saad's Sukuk Issuance (P)Baa1*. Moody's Investors Service. Erişim: 16.01.2024, https://www.moody's.com/research/Moodys-rates-Saads-Sukuk-Issuance-PBaa1-Rating-Action--PR_132177

Muhamed, N. A., & Mat Radzi, R. (2011). Implication of Sukuk Structuring: The Comparison on the Structure of Asset Based and Asset Backed Ijarah Sukuk. *2nd International Conference on Business and Economic Research Proceeding*. <https://econpapers.repec.org/RePEc:cms:2icb11:2011-466>

Munthe, B. C., & Suroyo, G. (2021). Airline Garuda Indonesia Defaults on \$500 mln Sukuk. *Reuters*. Erişim: 25.01.2024, [https://www.reuters.com/business/airline-garuda-indonesia-defaults-500-mln-sukuk-2021-06-18/#:~:text=JAKARTA%2C%20June%2018%20\(Reuters\),impacted%20by%20the%20coronavirus%20pandemic](https://www.reuters.com/business/airline-garuda-indonesia-defaults-500-mln-sukuk-2021-06-18/#:~:text=JAKARTA%2C%20June%2018%20(Reuters),impacted%20by%20the%20coronavirus%20pandemic)

Nair, D., & Abocar, A. (2012). UAE's Dana Gas won't repay bond. *Reuters*. Erişim: 09.01.2024, <https://www.reuters.com/article/us-dana-sukuk-idUSBRE89T10120121030/>

Nanaeva, Z. K. (2010). *How Risk Sukuk Structure Are: Comparative Analysis of Risks Associated with Sukuk and Conventional Bonds*. Finance and Banking, The British University in Dubai. <http://bspace.buid.ac.ae/handle/1234/29>

Obaidullah, M., & Khan, T. (2008). Islamic Microfinance Development: Challenges and Initiatives. *Islamic Research & Training institute Policy Dialogue Paper No. 2*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1506073>

Orhan, Z. H., & Tırman, N. (2021). Türkiye'deki Kira Sertifikası (Sukuk) İhraçlarının Büyüme Üzerindeki Etkisine Dair Ampirik Bir Analiz: 2010-2019. *Sosyoekonomi*, 29(48), 229–247. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2021.02.12>

Othman, Z., & Kamarudzaman, A. K. (2012). The Great Syariah Debate. *RAM Bulletin: Sukuk Focus*.

Pujobroto. (2015). *Garuda Indonesia Prices US\$ 500 Million 5 Year Sukuk Offering With A Coupon of 5.950%*. Garuda Indonesia. Erişim: 24.01.2024, <https://www.garuda-indonesia.com/uk/en/news-and-events/garuda-indonesia-5years-sukuk>

Radzi, R. M., & Shaharuddin, A. (2018). The Idealization of Risk-Profit Sharing in Partnership-Based Sukuk (Islamic Bonds): Why Sukuk Are Experiencing Default? *International Review of Management & Business Research*, 7(3), 633–645. [https://doi.org/10.30543/7-3\(2018\)-1](https://doi.org/10.30543/7-3(2018)-1)

Raza, K. (2007). *Nakheel Pre IPO Sukuk Issue – A Case Study*. Dubai Islamic Bank & Millennium Capital. Erişim: 22.01.2024, <https://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2011/02/Nakheel-Pre-IPO-Sukuk-Issue.pdf>

Rosly, S. A., & Sanusi, M. M. (1999). The Application of Bay' Al-'Inah and Bay' Al-Dayn in Malaysian Islamic Bonds: An Islamic Analysis. *International Journal of Islamic Financial Services*, 1(2). <https://iaif.ir/images/khareji/articles/other/59.pdf>

Rsugianto, S., Sridadi, A. R., Aryatie, I. R., & Ahmad, N. (2020). Dispute Resolution in the Restructuring of Defaulted Sukuk: An Emprical Investigation in Malaysia. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 11(11), 617–635. https://www.ijicc.net/images/Vol11Iss11/111126_Rusgianto_2020_E_R.pdf

Salah, O. (2010). Dubai Debt Crisis: A Legal Analysis of the Nakheel Sukuk. *Berkeley Journal of International Law, Publicist (online)*, 4, 19–32. <https://bjil.typepad.com/publicist/2010/02/dubai-debt-crisis-a-legal-analysis-of-the-nakheel-sukuk.html>

Serba Dinamik. (2022). *Integrated Report 2021/2022*. Serba Dinamik. Erişim: 07.02.2024, <https://www.insage.com.my/ir/interactiveAR/SERBADK/interactiveAR2022/>

Serba Dinamik. (2024). *Creditor Engagement Overview*. Erişim: 07.02.2024, <https://www.e-serbadk.com/creditor-engagement-overview/>

Tariq, A. A. (2004). *Managing Financial Risks of Sukuk Structures*. Department of International Banking, Loughborough University. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/30278321/c86-libre.pdf?1390882744=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DManaging_financial_risks_of_sukuk_struct.pdf&Expires=1697466042&Signature=LqpbUftR1~QrN62Ib8vZOZiMi-bwtiDBuje5O2j9MdnVqPgLdy0dR4cHij

Tariq, A. A., & Dar, H. (2007). Risks of Sukuk Structures: Implications for Resource Mobilization. *Thunderbird International Business Review*, 49(2), 203–223. <https://doi.org/10.1002/tie.20140>

TID. (1996). *Annual Report 1996*. The Investor Dar Company. Erişim: 19.12.2023, http://www.inv-dar.com/upload/1_31Oct2012_96_Complete_782.pdf

Usmani, M. T. (2007). *Sukuk and their Contemporary Applications*. Erişim: 05.12.2023, <https://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2009/11/Sukuk-and-their-Contemporary-Applications.pdf>

van Wijnbergen, S., & Zaheer, S. (2013). Sukuk Defaults: On Distress Resolution in Islamic Finance. *Tinbergen Institute Discussion Paper 13-087/VI/DSF57*. [https://doi.org/van Wijnbergen, Sweder and Zaheer, Sajjad, Sukuk Defaults: On Distress Resolution in Islamic Finance \(July 8, 2013\). Tinbergen Institute Discussion Paper 13-087/VI/DSF57, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=2293938 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2293938](https://doi.org/van%20Wijnbergen,%20Sweder%20and%20Zaheer,%20Sajjad,%20Sukuk%20Defaults:%20On%20Distress%20Resolution%20in%20Islamic%20Finance%20(July%208,%202013).%20Tinbergen%20Institute%20Discussion%20Paper%2013-087/VI/DSF57,%20Available%20at%20SSRN%3A%20https://ssrn.com/abstract=2293938%20or%20http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2293938)

Yatim, H. (2022). Court allows HSBC to intervene in Serba Dinamik's debt restructuring scheme. *The Edge Malaysia*. Erişim: 04.02.2024, <https://theedgemalaysia.com/article/court-allows-hsbc-intervene-serba-dinamiks-debt-restructuring-scheme>

Zada, N., & Muhammad, M. (2018). The Intricacies of Default in Islamic Finance: A Case Study of Dana Gas Sukuk Litigation. *Journal of Islamic Business and Management*, 8(S), 286–292. <https://doi.org/10.26501/jibm/2018.080S-009>

Zakaria, N. B., Md Isa, M. A., & Zainal Abidin, R. A. (2012). The Construct of Sukuk, Rating and Default Risk. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 65, 662–667. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.181>

Zeineldin, H. (2014). *East Cameron Gas Sukuk - A Case Study on Sukuk Default*. Erişim: 16.01.2024, <https://www.sukuk.com/wp-content/uploads/2014/04/East-Camerron-Case-Study.pdf>

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding

Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler.

The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions

Çalışmanın Tasarlanması

Conceiving the Study: NT (%50) - İK (%50), Veri toplanması / Data collection: NT (%50) - İK (%50), Veri Analizi / Data Analysis: NT (%50) - İK (%50), Makalenin Yazımı / Writing up: NT (%50) - İK (%50), Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: NT (%50) - İK (%50).

Çıkar Çatışması/Competing Interests

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

The authors declare that have no competing interests.

İNCELEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

**Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış
Hisbe Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi¹**Bahjt Mouhamd Almoustafa²**Öz**

Hisbe kurumunun ilk tohumları Resul-i Ekrem (s.a.v) devrinde atılmış ve onun pazarlarda yaptığı bazı uygulamalarla ortaya çıkmıştır. İlk başta herhangi bir ismi ya da özel bir düzeni olmayan bu sistem; Râşid halifeler döneminde gelişmeye başlamış, Emevîler ve Abbasîlerin hüküm sürdüğü yıllarda da kurumsallaşmıştır. Öyle ki, sonunda diğer kurumlardan ayrılarak kendi memurları ve şehirlerde görevlileri olan müstakil bir kurum haline gelmiştir. Daha sonra hisbe, fıkıh kitaplarında yerini almış ve âlimler kitaplarının bazı bölümlerinde ona değinmeye başlamışlardır. Bunun ardından hisbe kavramı, kitap telif edilecek mâhiyette bir literatür konusu olmuş ve Atrûş, Şeyzeri, İbn Besâm ve İbnu'l-Uhve gibi birçok müellif hisbeye dâir müstakil kitaplar kaleme almışlardır. Bu çalışma da, hicri IV-V. asırlarda hisbeyle ilgili literatürü ayrıntılı olarak incelemeyi hedeflemekte, hisbeyle ilgili kitap bölümleri ve müstakil eserleri ele almayı planlamaktadır. Çalışmada; Atrûş, Hallâl, Mâverdî ve Ebu Ya'lâ'ya âit bu kitaplar analiz edilip tanıtılmış ve bu müelliflerin kitaplarında izledikleri telif yöntemleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hisbe, Hicri Dördüncü ve Beşinci Yüzyıl, Hisbe Eserleri, Muhtesip.**JEL Sınıflandırması:** A12, B15, N25

¹ Bu çalışma Bahjt Mouhamd Almoustafa'nın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm İktisadi ve Finansı bölümünde hazırlamış olduğu *Hisbe Klasikleri Üzerine Bir İnceleme ve 19. Yüzyılda Bir Osmanlı Yazması: Yusuf Ziyaeddin'in Risale fi Ahkâm-el-İhtisab Eseri* isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Darü'l-Mahtûtât, Araştırmacı, Dr.

E-posta: bahjt.mouhamdalmoustafa@ogr.iu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2856-2374>

Atıf/Citation: Almoustafa, B. M. (2024). Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış Hisbe Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi, *Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), s.42-59.

DOI: 10.58686/marufiktisat.1494750 • **Geliş/Received** -03.06.2024 • **Kabul/Accepted** - 29.06.2024

©2024 Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi. Tüm Hakları Saklıdır.

An Analytical Study of Hisba Works Written in the 4th and 5th Centuries Hijri

Abstract

The institution of Hisba began during the time of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and manifested through his actions in the markets, without being formally named or established as a specific system. Over time, it evolved from the era of the Rightly Guided Caliphs to the Umayyad and then the Abbasid periods, until Hisba became independent from other systems and developed into an autonomous system with its own officials and workers in the city. Subsequently, Hisba began to be included in jurisprudential books, where scholars dedicated sections of their works to it. This led to a new phase where independent works on Hisba emerged, resulting in specialized books on the subject such as those by Al-Atrash, Al-Shizari, Ibn Bassam, and Ibn Al-Ukhuwwa.

This study focuses on examining independent Hisba books or those that gave significant importance to Hisba by dedicating a chapter to it. These works fall under the category of theoretical Hisba books. The study specifically targets the 4th and 5th Hijri centuries, analyzing the books, introducing them, and studying their methodologies. The books examined in this study include those by Al-Atrash, Al-Khallal, Al-Mawardi, and Abu Ya'la.

Keywords: Hisba, Fourth and Fifth Century Hijri, Works of Hisba, Mukhtesip.

JEL Classification: A12, B15, N25

1. Giriş

Müslüman devletlerindeki kurumlar, Peygamber dönemindeki basit yapılarında kalmamış, ilk halifeler ve sonraki yöneticilerin dönemlerinde önemli ölçüde gelişmiştir. Örneğın, Osmanlı döneminde siyasi yapı, vezirlik, haciplik ve katiplik gibi unsurlarla şekillenirken; idari düzen farklı bölgelerdeki emirlikleri, divanları, orduları, posta ve polis teşkilatlarını içermiştir. Ayrıca, yargı sisteminde kazalar, mezalim ve hisbe teşkilatları, mali alanda ise haraç, cizye, zekat, fey ve öşür gibi uygulamalar gelişmiştir. Bu sistemler zamanla değişmiş ve konuyla ilgili yazılan eserler çeşitlenmiştir.

Hisbe teşkilatı, Müslümanların toplumsal yaşamında dini, sosyal ve ekonomik işleyişi denetleyen ve destekleyen köklü bir kurum olarak öne çıkmıştır. Bu yapı, İslam'ın esaslarından biri olan ve Allah'ın “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. Emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapar ve Allah'a inanırsınız.” ayetinde Müslümanların özellikleri arasında zikrettiği “emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker” ilkesi üzerine kurulmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v), hisbeye verdiği önemi göstermek için onu emri bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker kategorisinde değerlendirmiş ve hisbe uygulamasını bizzat kendisi gerçekleştirmiştir. Onun yolunu takip eden ilk halifeler ve valileri de bu görevi şahsi olarak yerine getirmeye çalışmışlardır. Ancak bazı kaynaklar, hilafet makamının yükünü hafifletmek amacıyla pazarların denetimi için görevlilerin tayin edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in suçlulara gözdağı vermek için meşhur kırbacını da yanında taşıyarak pazarlarda bizzat dolaştığı rivayet edilmiştir. Bu durum, ilk halifelerin hisbeyi İslam toplumunun temellerinden biri olarak gördükleri için ona büyük önem verdiklerini göstermektedir.

Rivayetlere göre, hisbe kurumu resmî olarak Abbâsiler döneminde ortaya çıkmıştır. Ancak hisbeyle ilgili şartlar ve muhtesibin görevlerine dair eserlerin yazılması hicrî III. yüzyılın ikinci yarısına kadar gecikmiştir. Hisbeyle ilgili yazılı eserlerin gelişimi iki aşamadan geçmiştir: İlk aşamada, hisbe konuları fikhî eserlerin bir bölümünde yer alırken, bunların hisbeyle ilgili kişilerin bilmesi gereken konuları içerdii görölmektedir. Bu döneme ait eserlerden biri, Mâverdi'nin “el-Ahkâmü's-Sultâniyye” kitabıdır. İkinci aşamada ise hisbeyle ilgili detaylı sorulara cevap vermek amacıyla eserler yazılmıştır. Bu alışmalar, toplumsal ve iktisadi yaşamın birçok yönünü ve muhtesibin rolünü ele almıştır. Müslümanların menfaatini korumak için muhtesibin tacirler ve zanaatkârlar tarafından aldatılmasıyla nasıl başa çıkması gerektiği gibi konulara da değinilmiştir. Bu eserlerden biri, şeyzerî'nin (h. 589/m. 1193) telif ettiği “Nihâyetü'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe” adlı eserdir ve hisbe yöntemlerini ve hükümlerini tek bir kitapta toplamıştır.

Bu çalışmanın amacı, hicrî IV ve V. yüzyıllarda yazılan eserlerde hisbe konusunu incelemek ve bu eserlerin hisbe ile ilgili içeriğini, konularını ve yazım metodolojisini açıklamaktır. Çalışmaya dahil edilen kitaplar şunlardır: Atrûş'un “el-İhtisâb” kitabı, Hallâl'in “Emr Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker” kitabı, Mâverdi'nin “el-Ahkâmü's-Sultâniyye” kitabı ve Kâdı Ebu Ya'lâ'nın “el-Ahkâmü's-Sultâniyye” ve “Emr Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker” kitapları. Çalışma; hisbeye dair yazımın ne zaman başladığını, hicrî IV. asırda müelliflerin hisbe kurumuyla ilgili nelere dikkat çektiğini ortaya koyup hicrî IV. ve V. asırdaki eserler arasındaki farklılıkları belirtmesi açısından önem taşımaktadır. Bu inceleme, söz konusu asırlarda kaleme alınıp hisbe konusunu ele alan kitapları değerlendirmekte ve bu eserlerin sonraki asırlarda yazılan şeyzerî, İbn Bessâm, İbnu'l-Uhve ve İbnu'r-Rıf'at gibi müelliflerin eserlerini nasıl etkilediğini göstermektedir.

Bu konuda birçok çalışma yapıldığı görülmektedir, ancak yapılan çalışmalara bakıldığında aşağıda beyân edildiği üzere konuyu bu çalışmadan farklı bir şekilde ele aldıkları dikkat çekmektedir:

- Hasan b. Ali b. Ali Kureşî'nin 2009 yılına ait doktora tezi, "Menhecu Ulemâi's-Şâfi'yye fi't-Tasnîf fi İlmi'l-Hisbe ve Takrîri Ahkâmihâ" adlı çalışması, Şâfi'î âlimlerinin bu alandaki eserlerine ve çalışmalarına müracaat ederek, hisbeye dair hükümlerle ilgili yalnızca onların görüşlerini ve fıkıhlarını açıklamayı hedeflemiştir. Bu çalışma, teorik hisbe hükümlerini açıklamakla yetinmemiş, Şâfi'î âlimlerinin uygulamalı hisbeye dair belirttikleri görüşlerini de ele almıştır. Akâid ve bunların insanlarda yerleştirilmesiyle ilgili ihtisâb hükümleri, ibâdât, bunlarda oluşabilecek eksiklikler veya şerî'ata aykırı fazlalıklar, mu'âmelât ve özellikle alışverişte görülebilen şerî'ata aykırı uygulamalar gibi şerî'atla ilgili ihtisâb hükümleri, Kureşî'nin Şâfi'î âlimlerinin görüşlerini açıkladığı uygulamalı hisbeye dair bazı örnek meselelerdir. Kureşî, çalışmasının sonunda Şâfi'î âlimlerinin hisbeye dair eserleriyle, diğer mezheplerin bu alandaki eserlerini karşılaştırmayı hedeflemiştir. Kureşî'nin çalışması yalnızca hisbe eserlerine odaklanmamaktadır. Eserleri kronolojik olarak telif sırasına göre ele aldıktan sonra, hisbeyi Şâfi'î fıkhi çerçevesinde incelemiş ve sonunda da diğer mezheplerden olan hisbe müellifleriyle karşılaştırma yapmıştır. Bu çerçevede Kureşî'nin çalışması, hisbe eserlerine yapılan bir incelemeden ziyade, fikhî bir araştırma niteliği taşımaktadır.
- Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hasenî'nin 2010 yılında tamamladığı doktora tezi, "Menhecu Ulemâi'l-Mâlikîyye fi Takrîri Ahkâmihâ'l-Hisbe" adlı araştırmasında, hisbenin Mâlikîlere göre sınırları ve hükümlerine odaklanmış, yalnızca Mâlikî âlimlerinin hisbe konusundaki eser ve görüşlerini inceleyip karşılaştırmıştır. Hasenî'nin araştırması, Kureşî'nin çalışmasına paraleldir. İki çalışma da hisbe konusunu yalnızca hisbe kitapları üzerinden değil, araştırmaya konu olan mezhep içinde yazılmış bütün kitaplar üzerinden inceleyen mezhep içi fikhî çalışmalar niteliğindedir.
- Fâtıma el-Cârid'in 2011 yılında tamamladığı doktora tezi, "Menhecu Ulemâi'l-Hanefiyye fi İlmi'l-Hisbe" adlı çalışmasında, araştırmacı Hanefî mezhebinin doğuşu ve usûlünden bahsederek başlamış, ardından hisbe ilminin Hanefîlerdeki gelişimini ve bu mezhebin hisbe ilmine verdiği önemi ele almıştır. Cârid, Hanefî âlimlerinin teorik hisbeye dair yöntemlerine odaklanmış ve Hanefîlerin muhtesibe, âdâbına, muhteseb aleyhe (kendisine ihtisâb yapılan kişiye) ve muhteseb fihe (hakkında ihtisâb yapılan hususa) dair görüşlerini detaylandırmıştır. Ayrıca, Hanefîlerin uygulamalı hisbeye dair mu'âmelât, ibâdât ve akâide yönelik görüşlerine de yer vermiştir. Bu çalışması, metod bakımından önceki iki araştırma ile benzerlik göstermekte, ancak yalnızca Hanefî mezhebine odaklanması açısından onlardan ayrılmaktadır.
- Cengiz Kallek'in "İslam İktisat Düşüncesi Tarihi III - Hisbe/İhtisab (Belediyecilik) Kitapları" adlı 2022 yılında yayımlanan kitabı, hisbe kurumunu bu konuya dair yazılmış eserler üzerinden incelemektedir. Kitap iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm olan "Teorik Hisbe/İhtisab Literatürü"nde İbn Ömer'in Ahkâmû's-Sûk, Atrûş'un el-İhtisâb, İbn Teymiyye'nin el-Hisbe fi'l-İslâm, Sünâmî'nin Nisâbu'l-İhtisâb ve Ukbânî'nin Tuhfetu'n-Nazar kitapları incelenmektedir. İkinci bölüm ise "Pratik Pazar Denetimi Literatürü" olup burada KALLEK, İbn Abderraûf'un Risâle fi Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib, Sakatî'nin Kitâb fi Âdâbi'l-Hisbe, İbn Abdûn'un Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Hisbe, Şeyzerî'nin Nihâyetu'r-Rutbe, İbn Bessâm'ın Nihâyetu'r-Rutbe ve İbnu'l-Uhve'nin Me'âlimu'l-Kurbe kitaplarını incelemiştir.

Kallek'in bu çalışması, incelediği her kitabın müellifinin hayatıyla başlayarak, eserin ve çalışmaya konu olan kitabın detaylı bir açıklamasını sunması açısından önemlidir. Ayrıca, gayrimenkuller, inşaat ve ulaşım gibi belediyeçilikle ilgili muamelat meseleleri ile karaborsacılık, fiyat belirleme, vergiler, fâsid akitler, işçi hakları, Müslümanların zimmîlerin yanında çalışması, ortaklık ve haram malların ticareti gibi iktisadi ve toplumsal hayata dair konuları ele alması da bu çalışmayı önemli kılan diğer unsurlardır.

Bu çalışma, Kallek'in çalışmasına daha yakın olmakla birlikte, Kallek, çalışmasında yalnızca hisbeye dair yazılmış eserlere odaklanmış ve bu eserleri son derece geniş bir biçimde incelemiştir. Kallek, hisbe kitaplarından birçok mesele istinbat etmiştir. Kallek, eserleri arasında hisbeden bahseden veya hisbeye müstakil bir bölüm ayıran çalışmalara değinmemiştir.

Bu çalışma ise hisbeye dair yazılmış müstakil eserlerin yanı sıra hisbeye müstakil bir bölüm ayırmış olan eserleri de incelemektedir. Tez, hicri IV. ve V. yüzyıllarda yazılmış olan eserlerle sınırlı kalmakla beraber, yukarıdaki çalışmaların aksine, bu eserleri belirli bir mezhebin çalışmalarıyla sınırlandırmamıştır.

2. Hisbenin Sözlük ve Terim Anlamı

Hisbe kelimesi حسب fiilinden masdar olup ihtisâb, ummak anlamındadır. İbn Manzûr Lisânu'l-Arab'da şöyle demiştir: "Hisbe kelimesi senin bir şeyin ecrini Allah'tan ihtisâb etmek (ummak) anlamında kullanıldığın fiilin masdardır. Bu bağlamda "فَعَلْتُهُ حِسْبَةً" (Bu işi hisbeten -ecrini Allah'tan umarak- yaptım.) dersin. İhtisâb ise ecir ummaktır ve ondan türeyen isim de hisbe şeklindedir." (İbn Manzûr, t.y., s. 1/314)

Ayrıca, hisbe kelimesi şu anlamlarda da kullanılmaktadır: Arapçada işleri iyi planlayıp ayarlamak "hasenu'l-hisbe" olarak ifade edilir ve "ecr ummak" anlamında kullanılmaz. "İhtisâb etmek" bir kişiyi yoklamak ve yanındakileri sayıp dökmek anlamına gelirken, "haberleri tahassüb etmek" ise haberleri öğrenmeye çalışmak demektir. Bir şeyi saymak ve hesap etmek "حَسِبْتُ الشَّيْءَ" şeklinde ifade edilir ve bu kelimenin türevleri, Kur'an'da güneş ve ayın ölçüsü veya yılların sayısını bilmek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu ifadeler, hisbet kökünden türeyen kelimelerin geniş anlam yelpazesini yansıtır (ez-Zebîdî, t.y., s. 1/423-424; İbn Manzûr, t.y., s. 1/134,314).

Hisbe'nin hem sözlük anlamına, hem de kullanıldığı diğer anlamlara bakıldığında, hepsinin yönetimi güzel ve düzenli yapmak ve işleri kontrol altında tutmak anlamı etrafında dönüp dolaştığı görülmektedir. Hisab kavramı da aynı şekildedir, çünkü o gerek yönetim gerek iktisadî alanında birçok görevi içinde barındırmaktadır.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn tarafından hisbe için birçok farklı tanım yapılmıştır. Bu tanımlar arasında fikhî üslûba uygun olanlar şunlardır:

1. İmam Mâverdî'nin tanımı: Hisbe, "terkedilmesi durumunda ma'rûfu emretmek ve yapılması durumunda münkeri nehyetmektir" (el-Mâverdî, 2006, s. 349).

2. İmam Gazzâlî'nin hisbe tanımı: *"Hisbe, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri kapsayan bir tabir-dir."*(el-Gazzâlî, 2004, s. 2/368)

3. es-Sünâmi ise hisbeyi İmam Gazzâlî'ye yakın ifadelerle tanımlayarak şöyle demiştir: Hisbe, *"Ezân, kâmet ve kelime-i şehâdet getirmek gibi Allah rızâsı için yapılan herşeyi -ki bunların sayısının ne kadar çok olduğu malumdur- kapsayan genel bir iştir. Bu yüzden kazânın hisbenin bir alt dalı olduğu da söylenmiş, ihtisâbın bir parçası olduğu da söylenmiştir."*(es-Sünâmî, 1986, s. 82)

4. İbn Teymiyye ise hisbeyi şu şekilde tanımlar: *"Muhtesibe gelince; ona düşen, vâlî, kâdî, divan ehli gibi diğer görevlilerin uzmanlıklarının dışında kalan alanlarda emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-munker yapmasıdır."*(İbn Teymiyye, t.y., s. 16)

5. İbn Haldûn'un tanımı: Hisbe, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker cinsinden bir dînî vazîfedir. (İbn Haldûn, 2004, s. 249)

Yukarıda geçen tanımlardan farklı olarak, Keşfü'z-Zunûn kitabının sahibi, hisbe için daha kapsamlı bir tanım yapmış ve bu ilmin görevlerini, toplumda faaliyet gösterdiği uzmanlık alanlarını açıklamıştır:

"İhtisâb ilmi; belde halkı arasında gerçekleşen ve toplumsal hayatın ancak onlarla devam edebileceği muameleleri, yani bunların konulmuş olan kânûna uygun olarak, dolayısıyla muamele sâhipleri arasında karşılıklı rızâyı sağlayacak şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini inceleyen, ayrıca kullar arasında emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yaparken gütmeleri gereken siyâseti, aralarında herhangi bir tartışma ya da üstünlük taslamaya yol açmayacak şekilde, halifenin uygun gördüğü uyarma ve alıkoyma üslupları üzere olması için ele alan bir ilimdir. Bu ilmin ilkelerinin bazıları fikhî iken, bazıları istih-sânîdir ve halifenin uygun görmesi sonucu ortaya çıkar."(Hacı Halife, t.y., s. 1/15)

Yukarıdaki tanımların kapsamlılığı ve genelliği bazı kurumları dışarıda bırakmıştır. Ancak emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker özelliği taşıyan başka kurumların da olmasını dikkate alarak Dr. Muhammed el-Mübârek bu tanımları günümüze tercüme ederek şöyle bir tanım yapmıştır: *"Hisbe, devlet in özel görevlileri yoluyla, fertlerin ahlâk, din ve iktisâd alanlarındaki faaliyetlerine, adaleti gerçekleştirip erdemleri muhafaza etmek için, İslâm şer'îyatında belirlenmiş olan ilkelere ve o zaman ve mekânda alışılmış olan örflere uygun olarak yaptığı idarî bir denetimdir."*(el-Mübârek, 1970, s. 73)

Yukarıda zikredilen ve mütekaddimîn ve müteahhirîn hisbeye yaptıkları tanımlara bakıldığında, hisbenin yalnızca ortaya çıkmış olan münkeri düzeltmekten ibâret olmadığı, bilakis emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker, sadaka, ezan, kelime-i şehâdet getirmek, Allah yolunda cihâd ve diğer bütün iyilik türleri gibi Allah rızası için yapılan her türlü eylemi kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu kavramın bunları kapsadığına Kur'ân ve sünnetten de birçok delil vardır. "Mallarını Allah'ın rızasını kazanmak ve gönüllerindeki imanı kökleştirip sağlamlaştırmak için harcayanların durumu, bir tepenin üzerinde bulunan güzel bir bahçeye benzer ki, bol yağmur yağdığında ürününü iki kat verir.¹ Hatta yağmur yağmasa bile az bir çisileme ona yeter. " ve "Onları doğru yola götürmek sana ait değil. Fakat Allah dilediğine doğru yolu gösterir.² Hayra ait bir şey verirsiniz bunun faydası size.

1 Kur'an: II/265

2 Kur'an: II/272

Zaten yoksullara vermeniz de ancak Allah rızası içindir. Hayır yapmak için verdiğiniz şey, size fazlalaştırılır ve siz zulüm görmezsiniz.” ayetleri, Ukbe b. Amır’ın Peygamber (s.a.v)’den rivayet ettiği: “*Allahu Teâlâ bir ok sebebiyle üç kimseyi cennete koyar: Hayır ve sevap umarak o oku yapan sanatkârı, bu oku Allah yolunda atanı, oku atana yardımcı olanı.*” (en-Nesâî, 2001, böl. Cihad, 3095.) hadisi ve bir adamın Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelip “*Ya Rasulullah, ben sevabını Allah’tan umarak Allah yolunda öldürdüm. Bu benim günahlarıma kefarete olur mu?*” diye sorduğunda Hz. Peygamber’in (s.a.v) “*Evet.*” (Ebu Davud, 2009, blm. Cihad, 2157.) diye cevap vermesi bu delillerden bazılarıdır.

3. Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Hisbe Kitaplarının İncelenmesi

A. el-Atrûş’un (h. 304 - m. 914) “el-İhtisâb” Adlı Eseri

Hasan b. Ali el-Atrûş:

Hasan b. Ali b. Hasan b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ali b. Ebi Tâlib, “en-Nâsır li’l-Hakk el-Atrûş” lakabıyla tanınan Medîne-i Münevvere doğumlu bir Şii âlimidir. Şâirlik ve fıkıh alanında büyük yetkinlik göstermiş, İslam’ın temel ilkelerini yaşamaya ve topluma yaymaya odaklanmıştır. Aleviyyîn Devleti’nin döneminde etkili olmuş ve emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker prensiplerini savunmuştur. 20’den fazla eseri bulunan Atrûş’un en bilinen eserleri arasında el-Bisât, el-İhtisâb, el-Emâlî fi’l-Hadîs, es-Safîyy ve Fasâhatu Ebî Tâlib yer alır. Hicrî 304 yılında Âmul’de 74 yaşında vefat etmiştir. (el-Atrûş, 2002, s. 31; Felâh, 2014, s. 137; İbnu’l-Esir, 1987, s. 5/480)

“el-İhtisâb” Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Atrûş’un el-İhtisâb kitabını, hisbe ve ihtisâba dair bazı hükümleri ele alan özet ya da muhtasar bir kitap olarak nitelendirmek mümkündür. Fihrist ve bibliyografyalara bakıldığında, Nâsır’ın bu kitabının, Yahyâ b. Ömer el-Kinânî’nin “el-Ahkâmû’s-Sûk” adlı eserinden sonra bu alana özel olarak yazılmış ikinci kitap olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu kitaba ait tek el yazmasının British Museum Kütüphanesi’nde 3/38802 numaralı el yazması olarak bulunduğunu da belirtmek gerekir.

El-İhtisâb kitabı, çarşı hükümleri ve hisbe alanındaki tarihî önemine ek olarak, Nâsır el-Atrûş’un eserlerinin bibliyografyasını içermesi açısından da büyük öneme sahiptir. Ayrıca, kitap içinde “nârmâhî” (balığın bölümlerinden), “nerd” (zar) gibi Farsça kelimeler geçen en eski Arapça metinlerden sayılmaktadır (Mûsevî ve Ebûî Mehrîzî, 2019, ss. 155-156).

Eser, fikhî-teorik bir yöntemle yazılmıştır. Kitapta neredeyse hiç âyet olmaması okuyucunun fark edebileceği unsurlardan biridir. Ancak müellif, önce meseleyi zikredip daha sonra ona Hz. Peygamber’in (sav) bir hadisini ya da varsa Hz. Ali’nin bir sözünü eklemiştir. Kitap, hacminin küçüklüğüne rağmen, gerek ahlaka, gerek kanunlara, gerek iktisada dair birçok konuyu ele almıştır ve yöntemi şu şekildedir:

İktisâdî Açidan İzlenen Yöntem:

Atrûş birçok iktisâdî mesele ele almıştır ki bazıları şunlardır:

- Hisbenin Önemi: Atrûş, muhtesibin âlim ve uyanık bir kimse olması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü hisbe işi, ince bir iştir ve uyanıklık ile zekâ gerektirir. Nitekim ona göre bu iş, kâdılık benzeri bir iştir. Muhtesibin sahip olması gereken temel özellik ise ma'rifetullahtır. (el-Atrûş, 2002, s. 38)
- Karaborsacılık: Atrûş, muhtesibin, kırsaldan gelen gıda maddelerinin çarşıya gelişini sürekli olarak kontrol etmesi ve insanların bu maddelere olan ihtiyacının belirgin hale geldiği durumlarda tüccarları bunları biriktirmekten men etmesi gerektiği konusunda oldukça sıkı bir tutum sergilemiştir..(el-Atrûş, 2002, s. 44)
- Narh (Fiyat Belirleme): Atrûş, Ehl-i Beyt âlimlerinin, devlet başkanının fiyat belirlemesinin caiz olmadığı konusunda ittifak ettiklerini söylemiş ve buna delil olarak Hz. Peygamber'den (sav) gelen şu hadisi zikretmiştir:

“İnsanlar, “Ya Rasûlallah! Fiyatlar iyice yükseldi, bizim için fiyat belirle.” dediler. (Hz. Peygamber de) “Fiyat belirleyen, el-Kâbız (darlık verici), el-Bâsıt (genişlik verici) ve er-Râzık (rızk verici) olan Allahu Te'âlâ'dır. Ben; hiçbiriniz benden ne kan ne de mal hususunda hakkını istiyor olmadan Allah'a kavuşmak istiyorum.” demiştir.” (Ebu Davud, 2009, sy 3451; et-Tirmizî, 1996, sy 1314; İbn Mâce, 2009, sy 2200)

Ayrıca, müellif şehirde fiyatların istikrarının muhafaza edilmesinin önemini de açıklamış ve bunun için alınabilecek tedbirlerden biri olarak şunu zikretmiştir: Muhtesibin, o bölgenin halkının ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin başka bir yere taşınmasına mani olması ve kişilerin onu, eksikliğine yol açacak şekilde başka bir yere taşınmasına imkan vermemesi gerekir. Müellif bununla beraber, başka bir yere taşınması büyük sorunlara yani fahiş bir zarara yol açmayacak fazla maddelerin taşınmasında bir beis görmemiştir.

- Aldatma ve Fâizin Haram Oluşu: Çarşılarda gerçekleşen fâizli satışların haram olduğunu belirtmiştir. Bunun bir örneği; kişinin bir malı bağırarak satması ve sonra müşterilerin de onun fiyatını artırmaları ve söyledikleri fiyatın altına düşme hakları olmaması şeklinde yapılan satıştır. Nitekim bunda, aldatma ve malın fiyatının bozulması söz konusudur.

Ayrıca muhtesibin sarrâfları da gözetlemesi ve onlara tartı ve sancaları³ düzeltmelerini ve altın karşılığında gümüşü, gümüş karşılığında altını ancak yeden bi-yedin (tarafların birbirinden ayrılmadan karşılıklı bedelleri kabzettikleri şekilde); altın karşılığında altını da ancak misli olduğu şekilde satmalarını emretmesi gerekmektedir.(el-Atrûş, 2002, ss. 64-65)

³ Sanca; Tartmak için kullanılan şeydir. (er-Râzî, t.y., md. (ص ن ج))

Toplumsal ve Ahlâkî Açından İzlenen Yöntem: Atrûş, yalnızca pazardaki iktisâdî meselelere değinmekle kalmamış, bazı ahlâkî ve toplumsal meselelere de değinmiştir. Nitekim yollarda gözetilmesi gereken âdâba ve muhtesibin bundaki rolüne değinmiştir ki bu kadın ve erkeklerin ihtilât etmesine mâni' olması ve dükkanları önünde oturan satıcıların oradan geçenlerin yolunu daraltmayacak şekilde oturmalarını sağlaması gibi şeylerdir. Aynı şekilde muhtesibin yol kenarlarına çöp ve pislik atılmasına da mâni' olması gerekir. Yine toplumsal âdâba dâir meselelerden biri de çarşının hamamına girmek isteyenlerin, ona ancak peştemalle girmesine izin verilmesidir.(el-Atrûş, 2002, s. 48)

Muhtesibin babaları Allah yolunda şehit olmuş asker çocukları ve âilelerini de gözetmesi, onların durum ve geçimlerini takip edip eğer yiyecek ve giyecek cinsinden bir şeye ihtiyaçları varsa, bu ihtiyaçlarını karşılaması için bunu İmâm'a bildirmesi gerekir.(el-Atrûş, 2002, s. 72)

İdârî ve Kânûnî Açından İzlenen Yöntem:

Müellif bu açıdan birkaç noktaya odaklanmıştır:

- Mahallî İdâre ve Genel İdâre Düzeni: Atrûş mahallî idâreye her açıdan değinmiştir. Nitekim yollar ve ulaşımına değinerek, muhtesibin insanların yollara kuyular kazmasına, hatta İmâm'ın izni olmaksızın yolu mescit dahi edinmelerine mâni' olması gerektiğini söylemiştir.(el-Atrûş, 2002, s. 72)
- Sağlık Alanı: Muhtesibin, tıp mesleğini ifâ eden kişileri denetlemesi ve buna ehil olduğundan emin olması gerekir. Aynı şekilde kan almak ve hacamat yapmak gibi tıp çerçevesinde sayılabilecek diğer işleri yapanları da denetlemesi ve bu işte uzman, mâhir olup bu işi bildiklerinden emin olması gerekir.(el-Atrûş, 2002, ss. 66-67)
Muhtesibin hastanelerdeki görevi ise hastaların durumlarını takip etmek ve âilesinde bunu karşılayabilecek bir birikim yoksa ölünün defin işlemlerini Beytü'l-Mâl adına üstlenmektir. Aynı şekilde imkân varssa hastanede uzman bir doktor bulunması ve geçiminin Beytü'l-Mâl'e âit olması da gerekir.(el-Atrûş, 2002, ss. 71-72)
- Askerî Alan: Atrûş; muhtesibin silahların onları Müslümanlarla savaşmak için kullanacak kimselelere satılmasına, ayrıca harbî kimsenin Dâru'l-İslâm'a girdiği zaman Müslüman ya da kâfir bir köle satın alıp onu Dâru'l-Harb'e götürmesine mâni' olması gerektiğini de söylemiştir.(el-Atrûş, 2002, s. 68)

Özet olarak; Atrûş'un yöntemine dâir yalnızca muhtesibin ve hisbe kurumunun gözetiminde olan iktisâdî meselelere değinmeyip, muhtesibin görevlerine iktisâdî, toplumsal, ahlâkî, tıbbî, idârî ve kânûnî işlerin çoğunu da eklediğini söylemek mümkündür. Atrûş böylelikle, hisbeye bu alanlarda da bunları gözetmek ve toplumun genel yapısını korumaya çalışmak görevleri vererek büyük bir rol yüklemiştir.

B. el-Hallâl'in (h. 311) "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eseri*Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl:*

Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Bağdâdî el-Hallâl, Hicrî 234 yılında Bağdat'ta doğmuş büyük bir âlimdir. Fıkıh ilmini Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden öğrenmiş, Pers, Şam ve Arap Yarımadası'na seyahatler yaparak bilgi birikimini artırmıştır. En önemli eserleri arasında Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini topladığı 20 ciltlik el-Câmi' fi'l-Fıkh ve 3 ciltlik el-İlel yer alır. Hanbelî mezhebinde önemli bir otorite olarak kabul edilen el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in ilimlerini toplayıp yayma konusunda büyük katkılarda bulunmuştur.

Hallâl h. 311 yılının Rebî'u'l-Evvel ayında yaklaşık 77 yaşında vefât etmiş ve Ebû Bekr el-Mervezî'nin yanına defnedilmiştir. (Ez-Zehebî, 1982, s. 11/183)

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Hallâl'in "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" adlı kitabı 38 bâb içermektedir. Müellif kitabını, münkeri değiştirmenin vesile ve üsluplarıyla başlatıp (El-Hallâl, 2003, s. 17) hicv ve gazel içerdiğinden dolayı mekruh sayılan şiir bâbıyla bitirmiştir (El-Hallâl, 2003, s. 84). Bu kitabın önemi, ihtisâbla ilgili olup toplumda yaygın olan toplumsal ve ahlâkî problemleri çözmeyi amaçlayan işleri ortaya koymasından ileri gelmektedir. Aynı şekilde toplumun sağlam dînî ve ahlâkî temeller üzerine ayakta kalmasını sağlayacak âdâbı yaymaya çalışması da kitabı önemli kılan bir diğer unsurdur. Müellif kitaba, kişinin Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker yaparken yararlanabileceği yolları ve vesileleri zikretmekle başlamış ve daha sonra toplumda yaygın olan boş vakit harcanmasına yol açan oyunlar ya da halk arasında sıkça kullanılan kelime ve ibarelere değinerek devam etmiştir. Kitap, bu meselelerin hepsini Hz. Peygamber'den (sav) gelen hadisler ya da sahâbe ve tâbiîn'den gelen rivayetler üzerinden ele alma özelliğini taşımaktadır. Hallâl'in kitabındaki rivayetlerin toplamı 248'e ulaşmaktadır ve onlarda Ahmed b. Hanbel'in birçok meseledeki görüşlerini, ayrıca müzik ve müzik aletleri (El-Hallâl, 2003, ss. 65-67), içki ve bardakları (El-Hallâl, 2003, ss. 49-50), mezar başında sesli âğıt yakmak ve (El-Hallâl, 2003, ss. 61-64) gibi bazı münkerât ve bunlara nasıl karşı çıkılacağına dair yaklaşımlarını nakletmiştir.

C. el-Mâverdî'nin (h. 450 - m. 1058) "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" Adlı Eseri*Ebu'l-Hasen el-Mâverdî:*

Ali b. Muhammed b. Habîb Ebu'l-Hasen el-Mâverdî, Hicrî 364 yılında Basra'da doğmuş. (El-Hatîb el-Bağdâdî, 2001, s. 10/77; Ez-Zirikli, 2002, s. 4/327) Basra'nın o dönemde İslam âleminin en büyük eğitim ve kültür merkezi olması, Mâverdî'nin ilmî kişiliğinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Daha sonra Bağdat'a yerleşmiş ve Abbâsî halifesi el-Kâim bi-Emrillah zamanında kâdî'l-kudât olarak görev yapmıştır. Halifeler ve yöneticiler arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Şâfiî fıkına dair yazdığı el-Hâvî eseri ve diğer birçok çalışmasıyla tanınır. Mâverdî, Hicrî 450 yılının Rebî'u'l-Evvel ayının 3'ünde vefat edene kadar ilme hizmet etmiştir (Es-Sem'ânî, t.y., s. 5/181; Ez-Zehebî, 2006, s. 18/64).

“el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtü’d-Dîniyye” Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Mâverdi’nin “el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtü’d-Dîniyye” başlıklı ünlü eseri, devlet kavramı, sorumlulukları ve işlevleri gibi konuları derinlemesine incelemektedir. Eser, 20 bölümden oluşmakta ve bu bölümler incelendiğinde, Mâverdi’nin devletin rolü ile ilgili pek çok konuyu ele aldığı görülmektedir.

Yazar, imâmet ve bunun düzenlenmesinde devletin rolü gibi siyâsî meselelerin yanı sıra, vezâretin atanması ve yönetimi gibi yürütme ile ilgili konuları da işlemiştir. Ayrıca, divan teşkilatı ve hükümleri, düzenli bir yönetim sağlanmasında bu teşkilatın önemine dair teşkilatlanma konularına da değinmiştir.

Bunların yanı sıra, su kaynaklarının yönetimi ve iktâ uygulamaları, ölü toprakların diriltilmesi gibi iktisâdî meseleleri de değerlendirmiştir. Müellif, hisbe kurumunu da detaylı bir şekilde inceleyerek bu kurumun devletteki işlevini açıklamıştır. Eser, bu konuların düzenlenmesi ve ilgili kanun ve hükümlerin uygulanmasında devletin oynadığı rolü vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, Mâverdi’nin “el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtü’d-Dîniyye” adlı eseri, devletin sorumluluk ve görevlerine ilişkin kapsamlı bir çalışma olup, siyâsî, yürütme, teşkilatlanma ve iktisâdî konuları kapsamaktadır. Ayrıca, devletin bu hususları düzenleyip kanunları uygulamadaki rolüne odaklanmaktadır. Kitap, çeşitli konuları ele almasına rağmen, bu araştırmanın odak noktası iktisâdî meselelerdir.

Fıkıhla sadece teorik olarak ilgilenmeyip, aynı zamanda kâdılık yapmış ve böylelikle toplumla iç içe olarak siyâsî, sosyal, idârî ve iktisâdî konularda geniş bir deneyim kazanmış olan Mâverdi’nin, eserinde dikkatli ve sağlam bir yöntem izlediği görülmektedir. Bu yöntemi aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

İktisâdî Açıdan İzlenen Yöntem:

Mâverdi’nin bu kitabı birçok iktisâdî konu barındırmaktadır ki bunları şöyle sıralamak mümkündür:

İslam’daki Mâlî Kaynaklar: Bu konular, günümüz ekonomi biliminin bir dalı olan kamu mâliyesine denk gelen geleneksel maliye olarak değerlendirilebilir. Mâverdi, İslam’daki geleneksel mâliyenin gelir ve giderler altında incelenebileceğini belirtmiştir. Gelir kaynakları arasında zekât, fey, ganîmet, cizye ve haraç bulunmaktadır. Giderler ise zekât harcamaları, ordunun maaşları gibi kalemlerden oluşmaktadır. Mâverdi, kendisinden önceki âlimler de bu kaynakları sıralamış olsa da, bu kaynakları idâre edip düzenleyecek kişinin devlet olduğunu vurgulayarak onlardan ayrılmıştır.(el-Mâverdi, 2006, ss. 181-211)

Mâverdi’nin eseri, devletin mâli kaynakları yönetme ve düzenleme rolüne dikkat çekerken, İslamî mâliyenin temel prensiplerini ve bunların uygulanmasını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu bağlamda, eserin iktisâdî konulara dair sunduğu katkılar, İslam ekonomisinin anlaşılmasına önemli bir ışık tutmaktadır.

Mal Varlığının Yeniden Dağıtılması ve Adâlet Sağlanması: Mâverdi, mal varlığının yeniden dağıtılması ve adâletin sağlanmasını zekât ve Sadakât Vilâyeti yoluyla gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Devletin iktisâda bakan yönünü bu vilâyetten başlayarak ele almıştır. Bu bağlamda, sadaka ve zekât arasındaki farkı açıklamış; kişilerin malında sahip olunan tek hakkın sadaka olduğunu, sadakanın normal durumlarda verilen bir mal olduğunu ve Hz. Peygamber'in (sav) "Malda zekât dışında hiçbir hak yoktur." hadisiyle vurguladığını belirtmiştir. Ayrıca, zekâtın geçim ya da savunma masraflarını karşılamaya yetmediği istisnâi durumlarda da verilen bir mal olduğuna dair bazı hadisleri delil getirmiştir. (el-Mâverdi, 2006, s. 179)

Mâverdi'ye göre, zekât, çoğalmasa beklenen mallarda geçerlidir ve bu şekilde, zengini fakirleştirmeden fakiri zengin etme hedefine ulaşması mümkündür. Zekât, mal varlığının âdil bir şekilde yeniden dağıtılmasında önemli bir rol oynar. Toplumdaki farklı bireyler ve kesimler arasındaki gelir farklarını dengelemeye çalışır. Mevcut mal varlıklarına zekâtın farz kılınması ve böylelikle onların fakirlere aktarılmasıyla adil bir iktisâdî dağılım sağlanır ve toplumsal adalet güçlenir. (el-Mâverdi, 2006, s. 195)

Bu yaklaşımla Mâverdi, toplumda mal varlığının adaletli bir şekilde yeniden dağıtılmasının, ekonomik dengeyi ve sosyal adaleti sağlamada önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Mâverdi'nin Devletin İktisâdî Müdahalelerinin Önemine Vurgu Yapması (El-Avdî, 1984, s. 111): Mâverdi, devletin iktisâdî müdahalelerinin önemini vurgulamış ve bu müdahalelerin 15. ve 20. bölümlerde zikredilen uygulamalarla gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir:

- **Ölü Toprakların Diriltip Suların Çıkarılması:** Ölü toprakların diriltilmesi, iktisâdî kalkınmanın önemine işaret eder. İslâmî düzen, bu toprakların diriltilmesi için yeterli iktisâdî gelir sağlayacak unsurları garanti eder. Eğer bu toprakların diriltilmesi İslâmî devlette koyulan düzene uygun olarak yapılırsa, İslam âleminde iktisâdî kalkınmanın merkezini oluşturacak büyük bir kaynak olur (el-Mâverdi, 2006, s. 264).
- **İktâ':** Mâverdi, Sultan'ın iktâ' hususunda mutlak hak sahibi olmadığını, ancak kendi tasarrufundaki bölgelerde yapacağı iktâ'nın şer'an geçerli olacağını belirtmiştir. Kendi tasarrufunda olmayan bölgeler, maliklerinin ve hak sahiplerinin belli olduğu bölgelerdir. Ayrıca, ölü topraklara yapılan iktâ'nın onları diriltme ve imâr etme amacı taşıyabileceğini, ancak sadece yüksek fiyatlara satma amacıyla yapılan bir iktâ'nın diriltme ve imâr etme içermediğini ifade etmiştir (el-Mâverdi, 2006, s. 283).

Mâverdi, tuz gibi yer üstündeki madenlerin iktâ'nın caiz olmadığını ve insanların bu madenlerde eşit hak sahibi olduklarını belirtmiştir. Altın ve demir gibi madenlere dair iktâ' konusunda ise farklı görüşlerin olduğunu ifade etmiştir. Bu tür madenleri içeren bölgelerin iktâ'ı, çeşitli iktisâdî fırsatlar sunar. Bu madenlerin değerlendirilmesi, insanların bu madenlere erişebilmesi, gelir dağılımının sağlanması ve toplumsal çekişmelerin kontrol altına alınması gibi faydalar sağlar (el-Mâverdi, 2006, s. 294).

- **Hisbe:** Mâverdi, hisbe bölümünde görevli muhtesib ile gönüllü muhtesib arasındaki farkları açıklayarak muhtesibin görevlerini zikretmiştir. Çarşıdaki istenmeyen muamelelerin önüne geçmek, herkes tarafından bilinen şekilde mühürlü olmasını sağlayarak çarşıdaki ölçü ve tartı aletlerini düzenlemek bu görevlerden bazılarıdır (el-Mâverdi, 2006, s. 349).
- **Narh (Fiyat Belirleme):** Mâverdi, narh konusuna da değinmiş ve cumhurun bunun câiz olmadığını dair görüşünü tasdik etmiştir. İslâmî düzen üzere kurulmuş bir çarşıda aslolan fiyatın, İslâmî değerlerle sınırlandırılmış olarak, arz-talep dengesine göre belirlenmesidir (Hamîd, 2012, s. 20).

Mâverdi kitabını hem teşkilatlanma hem de iktisâdî konularla tamamlamış, bu bağlamda ordunun divanı, orduya verilen bağışlar, vatandaş ya da çalışanlarla ilgili görevlendirme ve görevden alma, Beytül-Mâl'in girdi-çıktıları ve divan kâtibinin görevlerini ele almıştır. Daha sonra, zinâ, hırsızlık, içki içme ve kazf hadisleri, mülâ'ane, kısas, ta'zîr gibi meselelerden ve hisbeden bahsetmiştir (Hamîd, 2012, s. 7).

D. Kâdî Ebû Ya'lâ'nın "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eseri

Kâdî Ebû Ya'lâ:

Tam adı Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. Ferrâ Ebû Ya'lâ el-Bağdâdî olup, "Ferrâ" lakabını hayvan derilerini dikip sattığı için almıştır (El-Hatîb el-Bağdâdî, 2001, s. 2/256). Hicrî 447 yılında kâdılık görevine geldiğinde "Kâdî" olarak da anılmıştır. Hicrî 380 yılında Bağdat'ta doğmuş, ilimle dolu bir evde büyümüştür. Babası, Ebû Hanife mezhebine mensup bir fakih olup Kâdî'l-Kudât görevini reddetmiştir. Ebû Ya'lâ da babası gibi zühd ve vera'ıyla tanınmış, dönemin halifesi el-Kâim Bi-Emrillah tarafından kâdılık görevine ısrarla getirilmiştir. Hicrî 458 yılının Ramazan ayının 19'unda 78 yaşında vefat etmiştir.

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" adlı kitabın yalnızca tek bir el yazması nüshası bulunmaktadır ve bu nüsha da tam değildir; başında ve ortasında eksiklikler vardır. Kitap, 34 bölümden oluşmaktadır. Müellifin kitabını telif ederken başvurduğu kaynaklar üç ana çeşittir:

- Çeşitli Kitaplar: Hallâl'in "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" ve "Mesâilü'l-İmâm Ahmed" adlı eserleri ile Ubeydullâh b. Muhammed b. Batta'nın "Tahrîmu'l-Eşribetü'l-Muskira" adlı kitabı.
- Mesâil ve Merviyât: İbrâhîm b. Hâris, Ahmed b. Hasen et-Tirmizî ve Ali b. Sa'îd en-Nesâî'nin rivayetleri.
- Hutût ve Ta'likât: Ebû Bekr b. Osmân el-Kebşî'nin hattı ve Ebû Bekser Abdülazîz b. Ca'fer'in ta'likâtı. (Ebû Ya'lâ, 2013, s. 36).

Kitabın tamamı incelendiğinde, müellifin bu ilim dalında eser telif ederken izlediği yöneme dair birkaç temel nokta dikkat çekmektedir:

- Müellif, hisbe meselelerini zikretmek, tanımlarını yapmak, mâli muameleler veya çarşı konularına derinlemesine inmemiş, bunları kısaca şu şekilde zikretmiştir:
- Muhtesibin taşınması gereken şartları ve özellikleri belirtmiş, muhtesibin dört mezhebi bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.
- Malın önemine ve kişinin malının telef olmasına yol açacaksa emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapma yükümlülüğünün düştüğüne değinmiştir. Kişinin malını korumak için savaşmasının müstehab olduğunu delil getirmiştir.
- Malın eğlence yerleri gibi haramlara harcanmasını münker olarak gördüğü gibi, helal yerlere yapılan aşırı harcamaları da fakirliğe götürmesi riskinden dolayı münker olarak görmüştür.

- Hz. Peygamber'in (sav) "Üçte birini (ver), üçte bir dahi çoktur." hadisini delil getirerek sadaka vermekte itidali gözetmenin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Yani, kişinin ailesini başkasına muhtaç bırakacak şekilde sadaka vermemesi gerektiğini ifade etmiştir (Buhârî, 2002, sy 1233).
- Müellif, farklı mezheplerin görüşlerine değinmeksizin yalnızca Ahmed b. Hanbel'in mezhebini zikretmiş ve ondan rivayet edilen meselelere genişçe yer vermiştir.
- Kitaptaki bölümlerin uzunlukları birbirinden farklılık göstermekte, bazı bölümler birkaç satır iken bazıları bir sayfayı aşmaktadır.
- Kitabın telifinde iki ana yöntem açıkça görülmektedir (Ebû Ya'lâ, 2013, s. 27):
- **İstidlâlî Yöntem:** Müellif, haberi deliller (kitap, sünnet, sahâbe görüşleri ve tâbiîn ictihâdları) ile delil getirmiştir. Ayrıca akli bir delil olan kıyâsı da kullanmıştır. Müellifin bu konudaki mahareti, kelâm ehlinde muhâlif görüşte olan kimselerle yaptığı münâkaşalarda açıkça görülmektedir.
- **İstikrâî Yöntem:** Kitabı 34 bölüme ayırmış ve her bir bölümde farklı bir konuyu ele alıp o konunun delillerine genişçe yer vermiştir.
- Müellif, Hallâl'in "El-Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" ve "Kitâbu's-Sünne" kitaplarından çokça nakil yapmıştır.

E. Kâdî Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" Adlı Eseri

Ebû Ya'lâ, "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinde, birçok kitaptan alıntılar yapmıştır. Kudâme b. Ca'fer'in "el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe" adlı eserinden sıkça alıntı yapmış, "Ca'fer şöyle demiştir" ifadesiyle alıntılarını açıkça belirtmiştir. Vâkidî'den ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın "el-Emvâl" adlı kitabından da birçok nakil yapmıştır. Ayrıca, Ebû Yûsuf'un "Kitâbu'l-Harâc" adlı eserinden de alıntılar bulunmaktadır.

Hanbelîler, Ebû Ya'lâ'nın bu kitabına büyük önem göstermişlerdir çünkü bu eser, Hanbelî mezhebi üzerine yazılmış ilk kitap olma özelliğine sahiptir. İbn Receb el-Hanbelî ve İbn Müflih gibi âlimler, Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinden sıkça nakil yapmışlardır. Bu kitabın önemi, ele aldığı siyasi konu ve meselelerde ortaya çıkmaktadır. Ümmetin hayatının ve siyasi düzeninin önemli bir parçası olan bu konular, derin temellendirmelere ve ince istinbâtlara dayanmaktadır. Ayrıca, bu ümmetin bu sahada ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.

Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinde izlediği yöntem, kitabın tahlili ve incelenmesi yoluyla şu şekilde açıklanabilir:

1. Hisbe Kurumu ve İktisâdî İşler:

- Hisbe Kurumu: Hisbeyi detaylı bir şekilde ele almış ve genel yapısını ortaya koymuştur. Muhtesibin tanımını yapmış, gönüllü muhtesib ile arasındaki farkı belirtmiş ve hisbe işine bakan kişide bulunması gereken şartları açıklamıştır. Ayrıca, hisbe ile kazâ ve mezâlim vilayetleri arasındaki ilişkiyi ele almış ve hisbe görevlisinin sorumlu olduğu işleri sıralamıştır (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 285).
- Narh (Fiyat Belirleme): İnsanların temel ihtiyaçları ve diğer maddeler hususunda, ister ucuzluk ister pahalılık durumunda olsun, herhangi bir fiyat sınırlaması getirilmesini caiz görmemiştir.
- Mâlî Mu'amelelerde Aldatma ve Tedlis: Aldatma ve tedlîsi münker kabul etmiş ve müşteriye yapılan tedlîsin en çirkin formlarından biri olduğunu belirtmiştir. Bu durumda uygulanacak te'dîb cezasının ve buna karşı çıkmanın daha şiddetli olacağını ifade etmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 298).

- Rüşvet ve Hediye: Ebû Ya'lâ, kazâ görevindeki kişiye verilen mâlî rüşvetten sakındırmış ve bunun hem verene hem de alana haram olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, kazâ görevinde olan kişinin hediye kabul etmemesi gerektiğine de değinmiş ve bunun kazâ kurumunda bozulmalara yol açacağını ifade etmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 72).
- Zekât: Zekâtı verilmesi gereken malları ve kimlere verileceğini detaylıca ele almıştır. Bu malları dört ana kategoriye ayırmıştır: hayvanlar, hurma ve üzüm ağaçlarının meyveleri, tarım ürünleri ve altın ve gümüş. Rikâz ve ma'denleri de zekâtı verilmesi gereken mallara eklemiştir, ancak bunları dört ana kategori içine dahil etmemiştir.
- Fey' ve Ganîmet: Ebû Ya'lâ yalnızca zekâta değinmekle kalmamış, fey' ve ganîmet konusunu da detaylıca ele alıp ikisi arasındaki farkı ve bunlarla yukarıda geçen zekât malları arasındaki farkı zikretmiştir. Ayrıca fey' ve ganîmet mallarının kimlere dağıtılması gerektiğini de izâh etmiştir.
- Arâziler: Müslümanların kontrolünde olan arazileri üç kısımda incelemiştir: zorla alınan araziler (ganîmet veya öşür arazisi), bağışlanan araziler (vakıf arazisi) ve haraç karşılığında sahiplerinin elinde kalan araziler (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 148).
- Haraç: Arâzilerin kısımlarını açıkladıktan sonra haraç ve cizye konusuna geçiş yapmıştır. Nitekim bu kavramlar, bir önceki konu yani Müslümanların kontrolünde olan arâzilerin kısımlarıyla yakından alakalıdır (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 153).
- Nakit ve Dirhemlerin Basılması: Önceki bölümler zekât, sadaka, arâziler ve haraçla ilgili olup bunların hepsi de nakde ihtiyaç duyduğundan; müellif sonrasında dirhemleri ve onların ağırlıklarını zikretmeye başlamış, Persliler zamanında basılan dirhemlerle İslâmî dirhemler arasındaki farkı açıklamış ve sonra da saf gümüşten yapılan nakitleri anlatıp sahte nakitleri diğerlerinden ayıran özelliklere değinmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 175-184).
- **Ölü Toprakların Canlandırılması ve Su Çıkarılması: İmâr toprakları ve tarım topraklarını canlandırmak için gerekli özellikleri zikredip suları 3 kısıma ayırmıştır: Nehirler, kuyular ve pınarlar. Ayrıca her bir toprak ve su türüyle alâkalı hükümleri de beyân etmiştir** (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 209-221).
- Katâi' (İktâ' Arâzileri): Müellif bunları 2 kısımda değerlendirmiştir: İktâ-yı temlik ve iktâ-yı istiğlâl. İlkini de kendi içerisinde ölü, ma'mûr ve ma'den olarak 3'e ayırmıştır. Aynı şekilde iktâ-yı istiğlâlî de öşür ve haraç olarak ikiye ayırmış ve öşür topraklarının iktâ'nın câiz olmadığını, haraç topraklarında ise ihtilâf bulunduğunu söylemiştir. (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 228-236)

2. Karşılaştırmalı Yöntem ve Hanbelî Mezhebi:

- Ebû Ya'lâ, İmâm Mâverî'nin kitabında izlediği karşılaştırmalı yöntemi izlememiş, Hanbelî mezhebinin görüşlerini zikretmekle yetinmiştir. Ahmed b. Hanbel'den nakledilen rivayetleri zikretmiş ve meselelerin şer'î hükümlerini belirtmiştir.
- Kitapta geçen ifadeler titizlikle seçilmiş ve özlüdür. Ancak bazı meselelerde, çok fazla alternatif sunulmuştur ki bu okuyucunun konuyu anlaması için biraz dikkat gerektirmektedir.

Bu noktalar, Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" adlı kitabındaki yöntemini ve gerek mâlî gerek hisbe kurumuyla ilgili konuları nasıl ele aldığını açıkça ortaya koymaktadır. Müellif, kitabının sonunda hisbe kurumunu, şartları ve işlevleriyle detaylıca ele almış ve kitabın bölümleri arasına narh, araziler, haraç, zekât ve dirhemlerin basımı gibi farklı konuları da yerleştirmiştir.

4. Sonuç

Hisbe kurumu, Hz. Peygamber (sav) döneminde pazarlarda yapılan uygulamalarla ortaya çıkmış ve başlangıçta herhangi bir ismi veya özel bir düzeni olmamıştır. Bu sistem, Râşid Halifeler döneminde gelişmeye başlamış ve Emeviler ile Abbâsiler dönemlerinde kurumsallaşarak, kendi memurları ve şehirlerde görevlileri olan müstakil bir sistem haline gelmiştir. Daha sonra hisbe, fıkıh kitaplarında yer almış ve âlimler kitaplarının bazı bölümlerinde ona değinmeye başlamışlardır. Hicrî IV-V. yüzyıllarda Atrûş, Şeybânî, İbn Bessâm ve İbnu'l-Uhve gibi âlimler tarafından yazılan eserler, hisbenin kuralları, tanımları ve muhtesibin görevlerini içeren teorik hisbe kitapları olarak öne çıkmıştır. Fıkıh ve şer'î siyâset kitaplarında hisbe konusuna yer verilmesi, bu konunun önemini ve hem fıkıhçıların hem de hâkimlerin bu konuya olan ilgisini göstermektedir. Atrûş, hisbe konusunu ele alarak kitabında bu konuya müstakil bir bölüm ayırmış, Hallâl özellikle hisbe ile ilgili hadisleri derlemiş, Mâverdî ve Ebu Ya'la ise hisbe konusunu detaylıca açıklamışlardır. Ebu Ya'la ayrıca "Emr Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker" adlı müstakil bir eser de yazmıştır. Bu eserler, hisbe kurumunun İslam toplumlarındaki dini, sosyal ve ekonomik düzeni denetlemek ve desteklemek için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hisbe kurumu, İslam hukukunun ve toplumsal düzenin bir parçası olarak büyük bir öneme sahip olup, İslam toplumlarının ekonomik ve sosyal hayatını düzenlemede önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. (2002). *Sahihu'l-Buhârî* (1. bs.). Dimaşk: Dâr İbn Kesîr.
- Ebu Davud, S. b. E. b. İ. b. B. el-Ezdî es-Sicistânî. (2009). *Sünenü Ebî Dâvûd*. (Ş. Arnavut, Ed.) (1. bs.). Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû Ya'lâ, M. b. H. el-Ferrâ. (2013). *El-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. (Ö. E.-M. en-Nu'aymî, Ed.). Suudi Arabistan: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ.
- Ebu Ya'lâ, M. b. H. el-Ferrâ. (t.y.). *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (M. H. el-Fakî, Ed.). Beyrut-Lübân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Atrûş, en-N. li'l-H. H. b. A. (2002). *El-İhtisâb*. (A. A. Cedbân, Ed.) (1. bs.). Yemen: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî.
- el-Gazzâlî, E. H. M. b. M. b. M. b. A. et-Tûsî eş-Şâfi'î. (2004). *İhyâu Ulûmiddîn* (2. bs.). Halep: Dâru'l-Va'y.
- el-Mâverdî, E.-H. A. b. M. b. H. el-Basrî. (2006). *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*. (A. Câd, Ed.) (1. bs.). Kâhire: Dâru'l-hadîs.
- el-Mübârek, M. (1970). *Arâ İbn Teymiyye fi'd-Devleti ve Medâ Tedâhulihâ fi'l-Mecâli'l-İktisâdî*. Dâru'l-fıkr.
- El-Avdî, R. (1984). Tahlil İktisâdî li-Kitâbi'l-Ahkâmî's-Sultâniyye li'l-Mâverdî. *El Ezher Üniversitesi*—

Saleh Abdullah Kamel Araştırma ve İşlami Araştırma alışmaları Merkezi, 1(1), 101-118.

El-Hallâl, el-İ. E. B. A. b. M. b. H. (2003). *El-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. (Y. Murâd, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

El-Hatîb el-Bağdâdî, el-İ. el-H. E. B. A. b. A. b. S. (2001). *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*. (B. A. Ma'rûf, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İşlâmî.

en-Nesâî, A. b. A. b. ř. b. A. b. S. b. B. b. D., Ebu Abdirrahmân en-Nesâî. (2001). *Es-Sunenu'l-Kubrâ*. (H. A. şilbî, Ed.). Muessesetu'r-Risâle.

er-Râzî, M. b. E. B. (t.y.). MUHTÂRÜ's-SIHÂH.

es-Sünâmî, Ö. b. M. b. İ. (1986). *Nisâbu'l-İhtisâb*. (M. S. M. Useyrî, Ed.) (1. bs.). Mekke: Mektebetu't-Tâlib el-Câmîî.

Es-Sem'ânî, A. b. M. b. M. et-Temîmî. (t.y.). *El-Ensâb*. (A. b. el-Mu'allimî el-Yemânî, Ed.). Haydarabad: Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.

et-Tirmizî, M. b. İ. b. S. b. M. es-Sülemî el-Bûğî et-Tirmizî. (1996). *Sunenu't-Tirmizî*. (B. A. Ma'rûf, Ed.) (1. bs., C. 1-6). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İşlâmî.

ez-Zebîdî, M. b. M. b. A. el-Murtezâ. (t.y.). *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt Baskısı.

Ez-Zehebi, ř. M. b. A. b. O. b. K. (1982). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. (ř. el-Arnayut, Ed.). Beyrut-Lübnân: Muessesetu'r-Risâle.

Ez-Zehebi, ř. M. b. A. b. O. b. K. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. (ř. el-Arnayut, Ed.). Kahire: Dâru'l-Hadîs.

Ez-Zirikli, H. b. M. b. M. b. A. b. F. (2002). *El-A'lâm*. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

Felâh, İ. (2014). Dirâse Tahlîliyye li-Hayâtî'n-Nâsır el-Kebîr Min Vicheti Nazarin Ahlâkiyye ve Sekâfiyye. Uluslararası El Nasser El Kebir el-Atrûş Konferansı, sunulmuş bildiri, İran: el-Mecma'u'l-Âlemî li-Ehli'l-Beyt.

Hacı Halife, A. (t.y.). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutubi ve'l-Funûn*. (M. ř. Yaltkaya ve R. B. Kilisli, Ed.). Beyrut-Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.

Hamîd, V. A. (2012). El-Cevânibu'l-Mâliyye fî Kitâbi'l-Ahkâmî's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtî'd-Dîniyye li-Ebi'l-Hasen el-Mâverdi. *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb*, 2(102).

İbn Haldûn, A. b. M. (2004). *Mukaddimetu İbn Haldûn*. (A. b. M. Dervîş, Ed.) (1. bs.). Dâr Ya'rub.

İbn Mâce, E. A. M. b. Y. er-Rab'î el-Kazvînî. (2009). *Sünen-i İbn Mâce*. (M. F. Abdülbâkî, Ed.). Mısır: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.

İbn Manzûr, C. M. M. (t.y.). *Lisânu'l-Arab*. Suudi Arabistan: Dâr Âlemi'l-Kutub.

İbn Teymiyye, A. b. A. (t.y.). *El-Hisbe fi'l-İslâm*. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbnu'l-Esîr, A. b. M. b. A. b. A. eş-Şeybânî el-Cezerî. (1987). *El-Kâmil fi't-Târih*. (A. el-Kâdi Ebu'l-Fidâ, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Müsevî, C. ve Ebûi Mehrizî, M. R. (2019). *Dirâse Tahliliyye fi Muellefâti'n-Nâsir el-Atrûş. Şiiliğin tarihi üzerine araştırma Dergisi*, (2).

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding

Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler.

The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions

Yazarın çalışmaya katkı oranı %100 olarak belirlenmiştir.

Çıkar Çatışması/Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

The author declare that have no competing interests.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Janet L. Abu-Lughod,
Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350
Yılları Arasında Dünya Sistemi

Muhammed Emin Gürsoy¹

Janet Abu-Lughod "Avrupa Hegemonyasından Önce" adlı eserinde, Immanuel Wallerstein'in "Dünya Sistemler Teorisi"nden hareketle kapitalizmin kökeni tartışmaları bağlamında yeni bir dünya tarihi okuması teklif etmektedir. Avrupa hegemonyasında kurulan dünya sisteminden önce Müslümanların liderliğinde kurulmuş bir sisteminin var olduğunu iddia eden Abu-Lughod, teklifini desteklemek için tarihi verilerden yararlanarak 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar uzanan bir zaman aralığında geniş bir coğrafya (Fransa, İtalya, Türkistan, Bağdat, Mısır, Hindistan, Malakka, Çin) üzerine ayrı ayrı bölgesel incelemeler yapmaktadır. Ele aldığı her bir coğrafyayı ekonomik, politik ve sosyal açılardan anlatarak zenginleştirdiği kitap bölümlerinin sonlarında yer verdiği "çıkartılacak dersler" başlığı ile tarihi geçmişte bırakmayarak günümüze katkı sağlayan bir kaynağa dönüştürmeye çalışmaktadır. Eserini mevcut dünya sistemini gelmiş olduğu hal itibarıyla değerlendirerek ve Avrupalıların sistemi ile Müslümanların sistemini karşılaştırarak tamamlayan Abu-Lughod, aynı zamanda Müslümanların dünya görüşüne ve bu zihniyetin nasıl bir dünya inşa edebileceğine dair bir portre çizmektedir.

Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350
Yılları Arasında Dünya Sistemi

Yazar : Janet L. Abu-Lughod
Çevirmen : Cansen Mavituna
Yayın Tarihi : 2020
Yayıncı : Vakıfbank Kültür Yayınları
ISBN : 9786057947659
Dil : TÜRKÇE
Sayfa Sayısı : 616
JEL Sınıflandırması : F50, N00, P40, P50

¹ Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi
Doktora Öğrencisi.

E-posta: memingursoy95@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-8951-0960>

Atıf/Citation: Gürsoy, M., E. (2024). Janet L. Abu-Lughod, Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi, *Maruf İktisat İslâm İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), s.60-65.

• Geliş/Received - 12.06.2024 • Kabul/Accepted - 30.06.2024

Kapitalizmin kökeni tartışmaları iktisat tarihi disiplininin başlangıcından beri devam etmektedir. Genel kabul gören düşünceye göre küresel ölçekte etkinlik gösteren ekonomik ve politik bir sistem -özel isimlendirilmesiyle kapitalizm- ilk defa 16. yüzyılda ve Avrupa hegemonyası altında ortaya çıkmıştır. Janet Abu-Lughod ise “Avrupa Hegemonyasından Önce” adlı eserinde bu düşünceye karşı çıkmakta ve yeni bir dünya tarihi okuması teklif etmektedir. Abu-Lughod’un karşı çıktığı görüş kapitalizmin miladının ne olduğu değil, kapitalizmden önce bir sistemin olmadığı varsayımdır. Abu-Lughod iddiasını Immanuel Wallerstein’in “dünya sistemler teorisi”nde takip ettiği metoda dayandırır ancak esas yönüyle ondan farklılaşır.

Wallerstein’in yaklaşımını kısaca hatırlamak gerekirse, “Dünya Sistemler Teorisi” olarak bilinen bu metoda göre dünya sistemleri iki türe ayrılmaktadır. Bunların birincisi olan “dünya imparatorlukları”nın ortak özelliği kendilerine yetebilmeleri ve merkezi siyasi iradenin iktisadi ve sosyal yapıları tasarlayabilmesidir. Wallerstein, bu gruptaki sistemlerin temel karakteristiklerinin tepeden dayatmacı yapılarından ötürü militarizm olduğunu ifade eder. Ayrıca Wallerstein bu sistemlerin teorik temelini Karl Polanyi’nin “Büyük Dönüşüm” kitabında ortaya koyduğu üçlü tasnifteki “yeniden dağıtım (re-distribution)” ilkesine dayandırmaktadır. Wallerstein sistemlerin ikinci kısmını ise “dünya ekonomisi” olarak adlandırır ki ona göre dünya tarihinde tek örneği vardır. Politik olarak birbirlerinden bağımsız parçalı siyasi ögelerden oluşan ve merkez-çevre diyalektiği üzerine kurulu olması hasebiyle hiyerarşik yapısıyla öne çıkan bu sistemi, Wallerstein piyasa mekanizması ile karakterize eder. Yine bu sistem de teorik açıdan Polanyi’nin tasnifindeki “mübadale (exchange)” ilkesine dayandırılmaktadır. Wallerstein, daha önce de ifade edildiği gibi bu sistemin tek örneğinin 16. Yüzyılda Avrupa’da başladığını, yüzyıllar içerisinde tüm dünyaya yayılıp “dünya imparatorlukları”nı deyim yerindeyse yuttuğunu ve tek varlık gösteren sistem olarak kaldığını öne sürmektedir. Abu-Lughod ise eserinde “dünya ekonomisi” kavramının tanımını genişleterek yeniden tasarlamakta ve buna benzer bir sistemin orta çağda ve hatta antik çağda da var olduğunu iddia etmektedir.

Düşüncesini anlaşılır kılmak için “takımada” benzetmesini yapan Abu-Lughod’a göre “dünya ekonomisi” modern öncesi dönemde birbirlerinden coğrafi olarak kopuk ve dağılmış halde bulunan üretimin ve tüketimin yoğunlaştığı bölgeler ve bu parçalar arasındaki bağlantılar şeklinde bir yapıya sahipti. Yani sistemin merkezinde piyasa değil ancak onunla ilişki olan uzun mesafeli ticaret vardı. Abu-Lughod’un bakış açısının önemli ve özgün olan kısmı “dünya ekonomisi”nin hiçbir zaman yıkılmadığı şeklindeki fikirdir. Abu-Lughod, yıkım yerine (Polanyi’den mülhem olması muhtemel) “dönüşüm” kelimesini tercih etmektedir. Abu-Lughod’un düşüncesi, söz konusu bölgeler arasındaki bazı ticari bağlantıların zayıflaması ve bazı ticari bağlantıların ise güçlenmesi ya da alternatif bağlantıların kurulması şeklindedir. Üretimin ve tüketimin yoğunlaştığı bölgeler aynı zamanda insan nüfusunun yoğunlaştığı bölgelerdir, bu sebeple ona göre insanlar var olduğu müddetçe bu bölgeler de vasıflarını koruyacaktır ve ancak yenedünyanın keşfi gibi gelişmelerle bu bölgelere eklemeler olabilir.

Tarihi verileri de dikkate alan Abu-Lughod, modern öncesi dönemde üretimin ve tüketimin üç bölgede (Akdeniz’de, Hindistan’da ve Çin’de) yoğunlaştığını ifade etmektedir. Bölgeler arasındaki bağlantıları ise şu şekilde sıralar. Akdeniz-Hindistan arasındaki bağlantı için (Hint okyanusu, Yemen ve Kızıl denizden geçen) güney rotası ile (Basra körfezi, Bağdat ve Suriye’den geçen) orta rota. Akdeniz-Çin arasındaki bağlantı için (Türkistan, Kırım ve Karadeniz hattından geçen) kuzey rotası ile yine (Türkistan, Bağdat ve Suriye’den geçen) orta rota. Son olarak Çin-Hindistan arasındaki bağlantı için Malakka boğazından geçen deniz rotası. Bu bağlantıların ilk defa antik çağda kuruldukları bilinmektedir. Abu-Lughod’a göre ise antik çağda sistemi mümkün kılan şey bu üç bölgede kurulan (Roma vb.) merkezi imparatorluklardır ve aralardaki bağlantıların katkısı sınırlıdır. Antik çağın bitiminde söz

konusu imparatorlukların dağılmasıyla birlikte, üç bölge arasındaki bağlantılar da -kendiliklerinden var olmadıkları için- yok olma noktasına kadar gerilemiştir. Ancak birkaç yüzyıl süren fetret devrinin ardından 7. ve 8. yüzyıllarda Müslümanların tarih sahnesine çıkmasının dönüştürücü bir etkisi olmuştur. Müslümanlar (daha ziyade Araplar) antik çağda Akdeniz-Hindistan ticaretinin ana yürütücüsü olarak rol aldıkları için ticarete vakıf bir topluluk olarak ticaretin gelişimini öncelmişler ve elde ettikleri yeni hâkim konumdan yararlanarak antik çağdaki tüm bağlantıları restore etmişler. Yeni ticaret ağının kurucusu Müslümanlar olduğundan ticaretin kurallarını onlar belirlediği gibi ihtiyaç duyulan yeni ticari kurumları da kendi dünya görüşleri doğrultusunda yine Müslümanlar inşa etmişler. Ayrıca Abu-Lughod, Müslümanların ticaretlerini karşılıklı kazanç ve ortaklıklar kurma esasına göre yürüttüklerini buna paralel olarak farklı coğrafyalardan ve toplumlardan sisteme katılım isteğinin arttığını ve en büyük kazancı Müslümanlar sağlamış olsa da küresel refahta nispeten dengeli dağılmış bir artışın görüldüğünü ifade eder.

Abu-Lughod incelemesine (geniş tanımıyla) Akdeniz'i temsilen Fransa'yı ve İtalya'yı ele alarak başlamaktadır. Geç orta çağ döneminde Batı'nın refah merkezleri olduğu bilinen bu bölgelerin söz konusu özelliği kazanmalarını şu şekilde açıklar. Nüfus yoğunluğu fazla olduğu için üretim ve tüketim kapasiteleri fazlaydı. Bölgeyi yöneten iktidar sahipleri ticaretin önemini kavramış, gelişmesi için elverişli koşullar oluşturmaya çalışmış ve dönemin ticaret platformu olan panayır kurumunu desteklemişler. Ayrıca, Müslümanların kurdukları ticaret ağı hem Avrupa mallarına talep oluşturmuş -ki bu da bölgedeki üretimi teşvik etmiş- hem de Avrupalıların ithal mallar talep edebilmesini sağlayarak tüketimi canlandırmıştı. Abu-Lughod tarihsel verilerle de destekleyerek bu bölgelerin 14. Yüzyılda bir krize girdiğini ifade ederek söz konusu gerilemenin sebeplerini sıralamaktadır. Buna göre, veba salgının Avrupa'da ciddi nüfus kayıplarına yol açması üretim-tüketim kapasitesini ciddi düzeyde düşürmüş ve Moğol istilası ile birlikte Müslümanların ticaret ağlarının zayıflaması sonucu dış ticaretin oluşturduğu teşvik yok olmuştur. İlâveten, iktidar sahiplerinin refahtan daha fazla pay almak için ticari yöntemlere başvurmak yerine politik-askeri güç kullanmayı tercih etmesi iç ticareti baltalanmıştır ki bu tavır sonraki dönemlerde Avrupalıların takip edecekleri yöntem için de bir işaret olmuştur.

Abu-Lughod incelemesine Müslüman dünyasını ve Müslümanların kurdukları bağlantı yollarını ele alarak devam etmektedir. Çin-Akdeniz bağlantısını sağlayan kuzey yolunda Semerkant şehrinin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bir şehrin uzun mesafeli ticarete istasyon görevi görebilmesi için bayındır ve mamur olmasının gerekliliğine dikkat çeken Abu-Lughod, Müslümanların Semerkant'ta uygun koşulları fazlasıyla oluşturduğunu dönemin kroniklerinden getirdiği örneklerle ifade etmektedir. Ancak Avrupa'da olduğu gibi burada da 14. Yüzyılda bir gerileme yaşanmıştır. Bölge ve güzergâh önce Moğol istilasıyla yıkıma uğramıştır fakat Moğollar kısa zamanda ticaretin önemini anlamışlardır. Semerkant başta olmak üzere bölge şehirlerini ihya etme girişimlerine rağmen veba salgının nihai darbesiyle bu rota tamamen kapanma noktasına gelmiştir. Abu-Lughod ilâveten, Moğolların teknik yönüyle ticaretten anlamadıklarını, başlangıçta yıkıcı ve yağmacı bir yöntem izlediklerini sonrasında ise yalnızca ticaretin ürettiği refahı sahip oldukları güçle sömürmeye çalıştıklarını dile getirmekte ve bu sebeple de rota üzerindeki ticaretin veba salgınından yüzyıllar sonra bile canlanamadığını belirtmektedir.

Hem Çin-Akdeniz hem de Hindistan-Akdeniz bağlantısını sağlayan orta yolda ise Bağdat şehrinin öne çıktığı görülmekte ve bu güzergâhın antik çağda büyük ölçüde kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi, antik çağda Levant/Suriye bölgesinin Romalıların kontrolünde ve Mezopotamya'nın da Perslerin hâkimiyetinde olması ve bu iki imparatorluğun birbirleriyle yüzyıllarca savaşmalarıdır. Müslümanların bu iki bölgeyi fethederek tek bir yönetim (Hilafet) altında birleştirmesi güzergâha barışı getirmiş ve ticaret için elverişli koşullar oluşmuştur. Ticareti esas canlandıran ise Bağdat'ın tıpkı

Semerkant gibi mamur ve bayındır bir şehir olarak kurulmasıdır ki böylece hem İran üzerinden Çin ile hem de Basra körfezi üzerinden Hindistan ile yürütülecek ticaret için merkez istasyonu tesis edilmiştir. Söz konusu trafik Bağdat'ı yalnızca ekonomik değil aynı zamanda kültürel ve medeni bir merkeze dönüştürmüştür. Abu-Lughod orta yolun gerilemesini, rotayı var eden koşulların yok olmasıyla açıklamaktadır. Buna göre, Levant/Suriye bölgesinin Mısır'dan ve Mezopotamya'nın İran'dan yönetilmeye başlaması ve iki güç odağı arasında çatışmalar yaşanması birinci sebeptir. Moğol istilasının başta Bağdat olmak üzere bölge şehirlerini harap etmesi ise ikinci sebep olmuştur.

Abu-Lughod Müslüman dünyasına yönelik incelemesinin son kısmında, hem Akdeniz'in bir parçası olarak üretim ve tüketim merkezi hem de güney yolunun merkez üssü olan Mısır'ı üç farklı zaman diliminde değerlendirmektedir. Birinci devrede ticarete vakıf oldukları bilinen ve aynı zamanda imar işlerine önem veren Fatımiler vardır. Abu-Lughod bu dönemde Mısır'da iktisadi ve ticari faaliyetlerin canlandığına dikkat çekerek Müslümanlar tarafından geliştirilen iktisadi ve ticari kurumları da detaylıca ele alır. Ona göre, Fatımilerin Haçlılara karşı yetersiz kalması Mısır'da ikinci devreye geçişin sebebi olmuştur ki bu dönemde Eyyubiler iktidarda bulunmaktadır. Eyyubilerin sivil-medeni faaliyetler ile askeri yetkinlik arasındaki dengeyi başarıyla gözettiğini belirten Abu-Lughod, bu dönemde iktisadi bir gerileme yaşanmadığını ancak önceki dönemde gerçekleşen gelişimin de görülmediğini belirtir. Mısır'ın üçüncü ve son devresinde ise aşırı militarize olmuş ve sivil-medeni yaşama yeterince vakıf olmayan Memlukler bulunur. Eyyubilerin Moğollara yeterli karşılığı verememesi sonucunda bu değişimin yaşandığını söyleyen Abu-Lughod, bu dönemde Mısır'ın iktisadi ve ticari açıdan gerilediğini dile getirir. Bu durumun sebepleri olarak, veba salgının Mısır nüfusunu ciddi düzeyde azaltmasını ve (Venediklilerle güçlü ticari ilişkiler yürütmeye çalışmalarına rağmen) Memluklerin sahip oldukları aşırı militarist zihniyeti öne sürmektedir. Ancak ikinci sebebin bir zaruret olduğunu şu -özet- cümleyle belirtir: "Haçlı ve Moğol istilaları, Mısır gibi merkezi bir coğrafyada konumlanan iktidarları daha az medeni/hadarî (civil) ve daha fazla askeri bir anlayışa yönelmeye zorlamıştır".

Abu-Lughod incelemesini Çin, Hindistan ve ikisi arasındaki bağlantı yolunu (haklarında yeterli veri olmadığı için birlikte) ele alarak tamamlamaktadır. Her ne kadar Hindistan'ın tarihsel olarak ekonomik ağırlığı kuzeyde olsa da en baştaki önermenin bir delili olması hasebiyle yalnızca güney Hindistan değerlendirilmiştir. Abu-Lughod bölgenin yerel Hindu halkının ticaretle fazla ilgili olmadıklarını ve daha çok tarımsal faaliyetlere öncelik verdiklerini ifade etmektedir. Bu durumun doğal sonucu ise Arap ve Fars kökenli Müslümanların bölge ticaretini tamamen kontrol edebilmesi olmuştur. Abu-Lughod'a göre bu durumun mümkün olmasını sağlayan bir diğer etken ise okyanus ticaretinin başarıyla yürütülebilmesi için gerekli olan Muson hava sisteminin Müslüman coğrafyacılar tarafından çözümlenmiş olmasıdır. Abu-Lughod ilgili dönemde yazılmış metinlerden yaptığı alıntılarla Müslümanların meseleye ne kadar derinlemesine vakıf olduklarını ortaya koymaktadır. Hindistan-Çin bağlantısını sağlayan Malakka boğazının ise üretim-tüketim bölgesi olmadığı, bölgede yalnızca (yükte hafif pahada ağır şekilde tabir edilen) baharat üretiminin yapıldığı ve buradaki şehirlerin sadece birer istasyon veya antrepo olarak önem arz ettikleri görülmektedir. Bölgenin yerel halkının ticarete ilgili olduğu ve ticareti bizzat yürüttükleri buna rağmen hem Çinli tüccarların hem de Müslüman tüccarların bölgeye ilgilerinin sürdüğü anlaşılmaktadır. Ticari ve sosyal etkileşimler sonucu, öncesinde Budist olan bölge halkı 13. Yüzyıldan itibaren kademeli bir şekilde Müslüman olmuştur. Bu konuda dikkat çeken kısım ise Çinlilerin de bölgeye yoğun ilgileri olmasına rağmen Çin kökenli bir dinin yayılmamış olmasıdır.

Abu-Lughod bölgesel analizlerini bir bütün halinde Çin'i inceleyerek sonlandırmış ve Çin'i de tıpkı Mısır'da olduğu gibi üç zaman dilimine ayrılarak değerlendirmiştir. Abu-Lughod'a göre birinci devreyi oluşturan Song hanedanı Mısır'daki Fatımiler ile benzer niteliklere sahiptiler. Başkentlerini Çin'in en büyük deltası üzerinde kurarak nehir ve deniz ulaşımına aynı anda erişmeye çalışan Song'lar, Fatımlerde olduğu gibi sivil-medeni yaşama ve imar işlerine ağırlık vermiş Çin'in iktisadi büyümesine ve kurumsal gelişimine katkı sağlamışlardır. Abu-Lughod, askeri yönü zayıf olan Song'ların yeterli direnci gösterememesi sonucu kurulan Moğol idaresini ikinci devre olarak ele alır. Daha önce de belirtildiği gibi Moğollar'ın başlangıçta yıkıcı ve yağmacı sonrasında ise yalnızca rantiyeci ve sömürücü bir anlayışla hareket etmeleri Çin'in bu dönemde iktisaden gerilemesine sebep olmuştur. Abu-Lughod üçüncü ve son devrede ise bir isyan sonucu iktidarı Moğollardan devralan Çinli Ming hanedanını incelemiştir. Abu-Lughod'un anlatımı ve bakış açısı dikkate alındığında Memlukler ile benzerlikleri fark edilebilmektedir. Ming'lerin de başlangıçta iktisadi ve ticari faaliyetlerin gelişimi için uğraştıkları ancak devam eden Moğol tehdidi dolayısıyla daha fazla militarize olarak içe kapma politikası izlemek zorunda kaldıkları görülmektedir.

Abu-Lughod, 13. Yüzyılda zirveye ulaşan eski dünya sisteminin çöküşünü, Kırım'dan geçen kuzey ve Bağdat'tan geçen orta yolların aşırı zayıflaması sonucu üç büyük bölge arasındaki ticaret çemberinin kırılması ve müteakiben Çin'in içine kapanarak sistemden çekilmesi ile açıklamaktadır. Buna göre geriye yalnızca Hint okyanusundan geçen deniz rotası kalmıştır ancak hattı canlı tutacak tek namzet olan Memlukler'in militarize karakteri dolayısıyla sistemin çöküşü engellenememiştir. Abu-Lughod, Avrupa hegemonyasının kuruluşunu (aynı zamanda çöken eski sistemin de karakterini) ise şu sözlerle özetlemektedir. "Eski sistemde rekabet ve çatışma var olsa da ticaret modeli genel olarak güçleri nispeten eşit olan çok sayıda oyuncuyu içeriyordu ve bütün dünyada hâkim olan bir katılımcı yoktu. Hükümdarlar ticaret sözleşmelerini ve tüccarları kontrol etmeye çalıştı ama tüm sisteme hâkim olmak gibi bir hırs, ihtiyaçlarının, arzularının ve imkânlarının ötesindeydi. Bu yüzden eski aktörler, uzun vadeli ticaretten ziyade kısa vadeli yağmayla ilgilenen Avrupalı oyuncuların dayattıkları yeni kurallara hazır değildi". Son olarak bu tarihi tecrübeden çıkarılacak derse değinen Abu-Lughod, Avrupa hegemonyasının 2. Dünya savaşı ile bittiğini ABD'nin ise yalnızca liderliği devralarak sistemi başarısız bir şekilde devam ettirmeye çalıştığını ifade etmektedir. Orta çağdaki sistemin esasında üretim ve tüketim kapasitesi itibarıyla çok kutuplu olduğunu ancak 16. Yüzyıldan itibaren Avrupa ve Atlantik merkezli tek kutuplu bir dünyanın geliştiğini dile getirmektedir. Günümüzde ise Asya ülkelerin iktisadi olarak geri dönüşlerinin tekrardan çok kutupluluğa imkân tanıdığını ve tıpkı orta çağda Müslümanların kurduğu gibi karşılıklı kazanç esaslı yeni bir dünya sisteminin gerekli olduğunu belirtmektedir.

Abu-Lughod'un dikkat çektiği hususlar içerisinde bugün de önemini koruyan iki noktaya temas edilebilir. Birincisi, orta çağ uzun mesafeli ticaretinde hâkim olan ve temerküz karşıtı olarak nitelendirilebilecek modeldir. Merkez-çevre diyalektiği üzerinden inşa ettiği hiyerarşik yapısı ile refahı tek noktaya yönlendiren mevcut sistemle kıyaslandığında, orta çağdaki sistemin çok taraflı bir şekilde her hangi bir katılımcı tarafından üstünlük kurulmadan yürütülen ve böylece refahı sistemin tüm bileşenlerine sahip oldukları politik güçten bağımsız olarak dengeli dağıtan bir yapı olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımın Müslümanlarca kurulan orta çağ dünya sisteminin bir özelliği olması ise İslam ekonomisinin temel ilkeleriyle tam örtüşme içinde olması hasebiyle şaşırtıcı değildir. İslam ekonomisinin refahın bir noktada temerküz etmesine karşı olduğu ve mevcut dünya sisteminin temel iktisadi araçlarından olan (bir tarafın kazancına diğer tarafınsa kaybına sebep olan) faiz benzeri uğraşları reddettiği düşünüldüğünde, Abu-Lughod'un da talep ettiği yeni dünya sisteminin dayanak noktasının bir kez daha İslam ekonomi anlayışı olması ihtimal dâhilindedir. Bu şekilde kurulacak bir sistemin, kendisini toplumlara

dayatan mevcut hiyerarşik ve çatışmacı sisteme kıyasla, katılım cazibesi oluşturacağı ve böylece katılımcıları gönüllülük esasıyla kendine çekeceği de göz önünde bulundurulmalıdır. İlaveten tarafların sayısı arttıkça hem nicel büyümeye bağlı olarak sistemin güçleneceği hem de katılımcıların sisteme daha fazla aidiyet duymasına sebep olarak sistemin varlığını pekiştireceği düşünülebilir.

İkinci önemli nokta ise, kurulacak olası bir sistemde ekonomik ve politik-askeri kabiliyetler arasındaki dengenin korunmasıdır. Bu husus, ABD'nin 1945'ten bugüne kadar geçen sürede yaşadığı dönüşüm dikkate alınırda daha iyi anlaşılabilir. Burada Abu-Lughod'un Mısır üzerine yaptığı analizin olumsuz bir örneği ile karşılaşılmalıdır. Hatırlanacağı üzere Mısır başlangıçta sivil-medeni yaşama ağırlık veren iktisadi gelişimi destekleyen bir durumdayken şartların zorlamasıyla zaman içinde militarist bir yapıya bürünerek iktisadi gelişimini yavaşlatmıştı. ABD'nin yakın dönem tarihine bakıldığında da, dünya liderliğini üstlendiği sırada tüm dünyaya refah vaat ettiği ve bu hedefi bir süre gözettiği ancak on yıllar geçtikçe artan bir militarizasyon yaşadığı ve bu durumun yalnızca ABD'yi etkilemekle kalmayarak tüm dünyaya artık sadece daha fazla savaş ve yıkım getirdiği görülecektir. Bu durum, insanlığı, talep ettiği huzur ve refahı bulmak için alternatifler arayışına sevk etmektedir. Fakat alternatiflerin başarılı olabilmeleri için politik-askeri güçle de desteklenmesi bir zorunluluk olarak öne çıkmaktadır. Aksi takdirde orta çağ dünya sisteminin çöküşünü başlatan Moğol istilasına veya Avrupalı denizcilerin Hint okyanusundaki ticarete müdahalesine benzer bir politik-askeri saldırıyla olası alternatiflerin henüz başlangıç aşamasındayken dağılma tehlikesi bulunmaktadır. Ancak yeni sistemin de günün birinde aşırı militarize olma ihtimali dikkate alınarak dengenin gözetilmesi gerekli görünmektedir.

Kapitalizmin kökeni tartışmaları bağlamında yeni bir dünya tarihi okuması teklif eden Janet Abu-Lughod, bu eserinde öncelikle Wallerstein'in modelinden ilhamla geliştirdiği düşüncesinin teorik çerçevesini ve nasıl bir yaklaşım içinde olduğunu ele almıştır ki bu kısım kendi başına değerlendirilmeyi hak etmektedir. Avrupa hegemonyası altında kurulan mevcut dünya sisteminden önce Müslümanların liderliğinde ve hegemonya kavramına dayanmayan bir sistemin varlığını iddia eden Abu-Lughod, teklifini desteklemek için tarihi verilerden yararlanarak teker teker bölgesel incelemeler yapmıştır. Kitabın ana gövdesini oluşturan bu kısımdaki bilgiler, yalnızca teoriyi desteklemekle kalmamakta aynı zamanda Müslümanların zihniyeti hakkında işaretler taşımakta ve bu zihniyetin nasıl bir dünya inşa edebileceğine dair bir portre çizmektedir. Çalışmasını günümüz dünya sistemini gelmiş olduğu durum itibarıyla değerlendirerek ve Avrupalıların sistemi ile Müslümanların sistemini karşılaştırarak tamamlayan Abu-Lughod, modern öncesi düzenin temel ilkeleri açısından daha tercih edilesi olduğunu ve mevcut düzenin ise sürdürülemez olduğunu ifade etmiştir.

Kaynakça

Abu-Lughod, J. L. (2020). *Avrupa Hegemonyasından Önce: 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, (Çev. C. Mavituna), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Muhammad Akram Khan,
İslam İktisadına GirişSongül Baylu¹

Dünyada meydana gelen iktisadi gelişmeler, daha iyi şartların gerçekleşebilmesi için yapılan arayışlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu açıdan, meydana gelen iktisadi gelişmeler aynı zamanda teknolojik, sosyal, ekonomik kalkınma gibi açılardan gelişmelerin yaşanmasını da sağlamıştır. Topyekûn gerçekleşen bu gelişmeyle beraber toplumların servet ve konfor seviyesi artmıştır. Ancak bu alanlardaki artışların yanı sıra gerçekleşmesi beklenen insan unsurunun gelişimi geride kalmış, göz ardı edilmiştir. Toplumların kapitalizme geçiş yaptığı dönemler de bu minvalde ele alınarak değerlendirilebilecek bir dönemdir. Nitekim bu tarihte içerisinde bulunduğu sosyal ve iktisadi şartlar içerisinde Muhammad Akram Khan, kaleme aldığı “İslam İktisadına Giriş” adlı eseriyle bu durumu tahlil ve tenkit etmiştir. Yazar, bu eserinde İslam iktisadının niteliğini, metodolojisini, uygulamasını ve gelişimini ele alarak, toplumların arayışta olduğu iktisadi düzenin İslam iktisadıyla gerçekleştirilebileceğini ortaya koymaktadır. Kapitalist ve İslami iktisat düzenlerini karşılaştırmalı olarak ele alan yazar, iktisadi gelişimin insan unsurunun gelişimini de içermesi gerektiği ve müreffeh bir sistemin ancak bu şekilde gerçekleştirilebileceğini ortaya koymaktadır.

İslam İktisadına Giriş

Yazar	: Muhammad Akram Khan
Çevirmen	: Gökhan Umut
Yayın Tarihi	: 2021
Yayıncı	: İktisat Yayınları
ISBN	: 9786056790003
Dil	: TÜRKÇE
Sayfa Sayısı	: 156
JEL Sınıflandırması	: A10; A13; A11; B50; B00.

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arş. Gör.

E-posta: songul.baylu@aybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-5767-2356>

Atıf/Citation: Baylu, S. (2024). Muhammad Akram Khan, İslam İktisadına Giriş, *Maruf İslam İktisadi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), s.66-72.

• Geliş/Received - 06.06.2024 • Kabul/Accepted - 29.06.2024

Sovyetler Birliği'nin henüz dağıldığı ve ülkelerin sosyalizmden kapitalizme doğru geçiş yaptıkları süreçte Muhammad Akram Khan, *İslam İktisadına Giriş* adlı eserini kaleme almıştır. Toplumların kapitalist iktisat sistemine geçiş yaptığı böyle bir dönemde yazar, kaleme aldığı bu eserle toplumların aramakta olduğu esas iktisadi sistemin İslam iktisadı olduğu tezi üzerine odaklanmaktadır. Nitekim yazara göre bu dönemdeki teknolojik gelişmeler toplumlar için maddi refah sağlamış fakat bu durum finansal serveti arttırırken, kalkınmanın en önemli odak noktası olan insan faktörünü kapsam dışı bırakmıştır. Bu dönem, sosyal ve ekonomik kalkınma konusunda insan unsurunun biricik olduğu, servet birikimleri ve gelişmelerinin ise bu kalkınma örnekleri için küçük birer başarı olarak kaldığını ortaya koyan olaylara sahne olmuştur (s. XIII-XIV). Yazar da içinde bulunduğu tarihi süreçte toplumların sosyal ilerleyişini incelemiş ve birçok eşitsizliklerle dolu olduğunu tespit etmiştir. Bu eşitsizliklerin giderilmesi içinse, ahlaki ve ekonomik açılardan topyekûn bir gelişme ve kalkınmaya ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Khan'a göre 21. yüzyıl barındırdığı bu unsurlarla, toplumların servete olan tehlikeli bağılıklarının aşılması açısından büyük fırsat dönemidir. Bu yüzyıl bir umut asrı olarak görülmelidir (s. XIV). Yazara göre bu yüzyılda gözden kaçırılan en önemli husus ise insanın finans pençesinden kurtarılmasıdır. Çünkü insanın gelişimi ancak bu şekilde olacaktır ve bu da faizsiz bir iktisadi sistemle mümkündür. Yazarın bu konudaki vurgusu, önce bireyin kutuplaştırıcı ve ayrıştırıcı bir finans yapısından kurtarılması, sonra da tüm toplumların bu tutumu sahiplenmesi ve üstlenmesi ile de desteklenmelidir.

Yazar ana konu olarak İslam iktisadını kapsamlı bir çerçevede ele almaktadır. Bu konuyu ele almasının nedeni, yazarın iktisadi kalkınma konusunda sahip olduğu tezdır. Bu tez; yazarın içerisinde yer aldığı dönemdeki ekonomik yapıyı şekillendiren neoklasik iktisadın işlerliğini kaybettiği, buna karşın daha seçkin bir iktisadi yapıya ulaşmak gerektiği şeklindedir. Dolayısıyla eserin amacı; bu tezini ortaya koyabileceği yapıdaki yegane ekonomik sistem olarak İslam iktisadını tanıtmaktır. Diğer yandan eserde konu, amaç ve yöntem hususları açık bir şekilde verilmektedir. Nitekim birçok bölümün sonunda, meselelerin ele alınma nedenleri ve işlenme şekilleri, kitabın sunduğu ana fikirle bağlantılı olarak kısaca açıklanmaktadır.

Yazar tezini, eserde beş bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde eserin tüm ana konuları kısa ve öz bir biçimde verilmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise İslam iktisadına ait temel kurallar tanımlanarak, İslam iktisadının kapsamı ve metodolojisi ortaya konulmaktadır. Eserin dördüncü bölümünde ise günümüz İslam iktisadı uygulamaları ele alınmaktadır. Son iki bölümde ise yazar tezini detaylıca ele almaktadır. Buna göre yazar ilgili bölümlerde geleceğin iktisadi yapısının ancak İslam iktisadı olacağını, neoklasik iktisadın ise İslam iktisadı ilke ve metodolojisinden ancak faydalanabileceğini iddia eder.

Yazara göre neoklasik iktisat, kalkınmayı sağlayabilecek potansiyelde bir ekonomik model değildir. Bunun nedeni, neoklasik iktisatta zenginliğin tek yönlü olmasıdır. Neoklasik iktisat çerçevesindeki çağdaş iktisadi sistemler, yüksek maddi yaşam standartları sağlasa da, bu ancak azınlık bir kesim için geçerli kalmaktadır. Çünkü bu sistem materyalist ve ekonomik büyüme odaklı olmakla birlikte ahlaki ilkeleri ve toplumsal kuralları göz ardı etmiştir. (s. 2). Bu da iktisadi gelişim ve kalkınma açısından eksik bir yaklaşımı ifade eder. Buna karşın İslam dini ise daha bütüncül bir perspektife sahip olmakta, insanlık için herhangi bir devirde öncülük edebilecek potansiyelde bir iktisadi sistem sunmaktadır. Nitekim İslam dini maddeyle olan ilişki hususunda insana bir denge kurma öğretisi sunar. Örneğin insanın çalışmaya ve kazanmaya teşvik edilmesi kadar, kaynak kullanımında gelecek nesillere saygılı olacak biçimde daha tasarruflu eğilimlerde bulunulması da gözetilir. Yazar bu eğilimi "az tüketim eko-

nomisi” olarak ifade eder (s. 17). Buna göre mal, gerektiği kadarıyla ve ancak tamamen kullanıldıktan sonra değiştirilir. Bu da eldeki kaynaklardan gerekli olanların yoğun kullanımını, gerekli olmayan kaynakların ise korunmasını sağlar. Buradan hareketle yazarın, kapitalist sistem içerisinde malın israfa dahi varabilecek seviyede bir kullanım serbestisine karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Bu noktada yazarın *ahlakilik* prensibine dikkat çektiği söylenebilir. Nitekim klasik iktisat kapsamında insanoğlunun bencil doğası gereği öncelikle kendi çıkarını maksimize etmesi gerektiği görüşüne karşı çıkan yazar, insanın ikili doğasına vurgu yapar. Buna göre insan bencil olduğu kadar diğerkâmdır. Bu husustaki farkı açıkça ortaya çıkartan İslamiyet de insanı kontrol altında tutarak yardıma teşvik eder. Böylece ortaya çıkan üçüncü bir sektör olarak *gönüllü sektör* varlığı söz konusudur (s.5-7).

Eserde dikkat çekilen bir diğer önemli husus ise iktisadi sistemler içerisindeki organizasyon şeklidir. Kapitalist ekonomi sistemleri sermaye ve ücretli emeğin birleşimiyle üretilen mal ve hizmetlerin arz edildiği bir piyasayı içermektedir. Ancak bu organizasyondaki temel faize dayanmaktadır ve yazar buradan hareketle sistemi eleştirir. Buna göre kapitalist sistemde sermaye, öz kaynak ve faizli kredi ile sağlanır. Bu sermaye, servetin fakirden zengine doğru akması ve ilgili finansal işlemlerde şirketlerin en az riskle büyük meblağlar toplaması neticesinde ortaya çıkar. Buna karşın yazara göre İslami iktisat sistemi ise arz ve talebe dayalı serbest bir piyasayı içermektedir. Buna göre yazar, İslami iktisat sisteminde servetin, aksine zenginden fakire doğru aktığını ve iktisadi gücün tek bir tarafta birikmesini önlediğini savunmaktadır. Çünkü kâr elde eden kişi riske de katlanır, zarara da katlanır (s. 8-12). Böylece toplumdaki bütün kesimlerin, özellikle fakir olan kesimin yeterli satın alma gücüne erişmesi sağlanarak tam istihdam dengesine ulaşılır.

İktisadi sistem içerisinde yazarın önemli gördüğü bir kavram da paradır. Nitekim iktisat sistemleri içerisinde paranın rolü azımsanmayacak derecede önemlidir. Yazar, kapitalist iktisat sisteminde paranın bir mübadele aracı ve değer ölçüsü olmasının yanında bir meta olarak da var olduğunu savunur. Bu da kapitalist iktisat kapsamında paranın, tıpkı diğer metalar gibi bir fiyata sahip olduğunu göstermektedir. Bu sistemde paraya sahip olmayan bir kimse yatırım için para talebinde bulunduğu anda, bir fiyat (bir faiz) ödemek zorundadır (s.12-13). Bu ise öncesinde de ele alındığı üzere kaynak akışının fakirden zengine veya bir diğer deyişle fakir ülkelere zengin ülkelere gerçekleşmesine sebep olur. Bu noktada faizin sebep olduğu bir diğer sonucun da enflasyon olduğuna değinen yazar aksi yöndeki görüşü eleştirir. Yazara göre enflasyonla mücadele etmek hususunda faiz oranlarının arttırılması gerektiği görüşü tamamen yanlıştır. Çünkü güncel araştırmaların da ortaya koyduğu üzere faiz ile enflasyon arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Yazar söz konusu doğrusal ilişkinin nedenini, faizin kapitalist sistemlerde üretim maliyetine dahil olması ve şirketlerin de bu maliyeti telafi etmek için çıktı fiyatını arttırması olarak belirlemiştir. Oysa İslam iktisadında ara bir meta olarak değil mübadele ve değer saklama aracı olarak görülür ve finansal işlemlere konu olmadığı müddetçe kendi başına gelir sağlayıcı nitelikte değildir. Dolayısıyla faiz yasaklanarak enflasyon, işsizlik ve doğal kaynakların aşırı tüketilmesi sorunları da önlenir (s. 14-15).

Çağdaş iktisadi düzen içerisinde var olan yoksulluk, yazarın dikkat çektiği bir diğer husustur. Yazara göre burada, ülkelerin iktisadi gelişme için sarf ettikleri ciddi çabalara rağmen bir atılım gerçekleştirilmediği hâlâ başarısız olunmasının nedenleri incelenmelidir (s.20). Bu noktada yazarın bu meseleyi, iktisadi yönü bir tarafa, sosyal ve politik açıdan ele aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim yazar bu eleştirisinin hemen ardından beşeri sermayenin büyük ölçüde göz ardı edildiğini ifade eder. Bunun

karşısında yer alan fiziki sermaye için fazlaca çaba harcanmasına rağmen bu çaba insani gelişimin sağlanması ve iktisadi yönde de kullanılması açısından eksik kalmıştır. Çünkü bu çabanın çoğunluğu, sivil halk bu sürece dahil edilmeden, sadece bürokrat ve politikacılar tarafından yürütülmüştür. Bu da iktisadi nitelik açısından zayıf ancak sayıca fazla olan kesimin kendi durumlarını iyileştirmede gerekli gayreti üstlenememeleri ile sonuçlanır. Bu insanlar kendi ülkelerinin kaynaklarına erişmede zayıf kalmış, bir süre sonra da bu kaynakları elden çıkartarak ücretli birer işçi olmayı tercih etmişlerdir. Bu noktada yazarın önerilerinden biri önem arz eder: İktisadi kalkınma hususunda insan faktörüne belirgin ve önemli bir biçimde yer veren yazar, örneğin teknolojinin gelişmesi hususunda planlı bir gidişatı tavsiye eder. Buna göre girişimciler tarafından sunulan yeni teknolojik sistemler ile elde edilen yüksek karlardan bir fon kurularak, bu fon söz konusu teknolojik gelişim sonucunda işlerini kaybeden kimselerin eğitilerek, üretim sistemine yeniden kazandırılmalarında kullanılabilir. Yazar bu düşüncesini de şu şekilde özetlemektedir: “Bir milletin en büyük serveti, potansiyellerini gerçekleştirme imkânı buluyorlarsa, kendi insanıdır (s.21).”

Kendi ifadesiyle belirttiği üzere “çağdaş kapitalist ekonomik düzenin özellikleriyle” İslam iktisadını karşılıklı olarak ele alan yazar, bugün kurulacak olan düzenin evrimsel bir düzen olacağını ifade eder. Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bulunduğu toplumu değiştirmesi, bu konudaki en büyük örnektir. Çünkü bu değişim çerçevesinde örneğin faiz bir günde yasaklanmamış ve belirli bir sürece yayılarak ortadan kaldırılmak istenmiştir. Buradan hareketle yazar savunmakta olduğu İslami iktisat sisteminin de kısa zamanda gerçekleştirilecek bir devrim yerine uzun zamanda ortaya konulacak kapsamlı bir evrim sürecini ifade ettiğini belirtir (s. 28). Bu süreç toplumların tek başına değil diğer toplumlarla birlikte bu sürece dahil edilmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla bir iş birliği ve objektiflik önerisi sunulmaktadır.

Neoklasik iktisat sistemleri ile yaptığı karşılaştırma sonucunda yazar, İslam iktisadına doğru bir yöneliş olduğunu belirtmektedir. Bu yöneliş; ana akım iktisadın problemler karşısında çözümsüz kalması, iktisadi analizlerinde gerçekçi olmayan temellere dayanması, ortadan kaldırdığı geleneksel toplum yerine kapitalist toplum sistemini dayatması gibi bu nedenlerle ortaya çıkmıştır. Yazar tam da bu noktada ortaya koyduğu tezde, tüm bu eleştirilerin çarelerinin İslam iktisadında olduğuna dair savunmada bulunur. Bu yüzden de artık İslam iktisadına doğru bir yöneliş ve kapsamlı bir inanış başlamıştır. Ancak yazarın İslam iktisatçılarına yönelik bir eleştirisi olarak, Batının politik egemenliği karşısında İslam iktisatçılarının bir travma geçirdiği ve sorgulama ruhunun zarar gördüğünü iddia eder. Bu takdirde iktisadi kalkınmanın ne gerçekliğin inkar edilmesi ne de Arap toplumunun koşullarına geri dönüşmesi şeklinde romantik bir isteğin haklı olduğunu belirtir. Ona göre İslam iktisadının önerisiyle temel ekonomik fonksiyonlar yeniden düzenlenmelidir. Aksi halde yazarın da belirttiği üzere Müslüman iktisatçıların içine düştüğü bir tuzak ortaya çıkmaktadır. Batı’nın geliştirdiği iktisadi düşünce gerçek ve tutarlı kabul edilerek, Kur’ân ve sünnetin bu seküler ve Batılı iktisat düşüncesine uygun biçimde sorgulanması (s. 59). Bu da taklitçiliği ya da en iyi ihtimalle İslam iktisadının seküler bir iktisadın alt dalına dönüşmesine sebep olur. Bunun çözümü ise Müslüman iktisatçıların kendilerine ait fikirleri geniş çapta tartışarak hakiki bir özeleştiriye bulunmalarıdır.

Yazar’ın ifadeleriyle İslam iktisadı, “yeryüzündeki kaynakların, iş birliği ve katılım temelinde organize edilmesiyle gerçekleştirilen, insan felahının incelenmesini amaçlamaktadır (s. 36).” şeklinde kendi tanımlamasını yapmaktadır. Buna göre yazar tanımında 3 temel kavramı ön plana çıkarmaktadır: felah,

kaynaklar, iş birliği ve katılım. İnfak etmek; faizden kaçınmak, sorumlulukların ve vaatlerin yerine getirilmesi, adaletin tesisi ve girişimde bulunmak koşullarıyla sağlanan iktisadi ve çok boyutlu bir felah, mikro düzeyde bireysel davranışları, makro düzeyde ise toplumsal davranışları olumlu yönde etkileyen bir seviyedir. Söz konusu olumlu etkilerle yönlendirilen iktisadi davranışlar aynı zamanda kaynakların da İslami bir biçimde felaha vesile olacak şekilde tüketilmesini sağlayacaktır. Söz konusu tüketimin temelinde ise karşılıklı işbirliğinin yer aldığı, bu iş birliğinin de doğal eşitsizliklerle mühürlendiğini savunur. Böylelikle toplum içerisindeki bireyler arasında katılım ruhu da artar.

İslam iktisadının ana akım iktisattan farklı olduğu birçok hususu ele alan yazar, bu farklılıkların da ayrı bir İslam iktisadı metodolojisine ihtiyaç duyulmasına sebep olduğunu belirtir. Çünkü yazara göre ana akım iktisat, ilahi kaynaklarda mevcut olan kesin bilgiye kapılarını kapatarak evrensel ölçekte geçerli kabul edilebilecek şeylerden tamamen mahrum kalmıştır. İslam iktisadında ise bu gerçeklere dayanılarak temel kriterler belirlenmekte ve üretilen teoriler de bu kriterler tarafından değerlendirilmektedir (s. 64). Nitekim yazarın getirdiği eleştirilerden biri de günümüzde fıkhi niteliğinin belirlenmesine ihtiyaç duyulan birçok hususun ortaya çıkmasına rağmen Müslüman alimlerin mevcut metodoloji ile bunlara çözüm üretememesidir. Yazara göre Müslüman alimler, İslam iktisadı çerçevesinde yeni bir metodoloji geliştirilmelidir. Bu metodolojinin en önemli özelliği ise, gelecekte gerçekleşmesi beklenen bir sonuç olarak felah unsurunun elde edilmesine imkan vermesidir (s. 67). Söz konusu metodolojinin bir diğer önemli özelliği ise normatif olmasıdır. Nitekim ana akım iktisadı, olguları sadece inceleyerek bırakmakla eleştiren yazar, İslam iktisadının ise normatif yapısı sayesinde bu olguları değiştirme amacı güttüğünü savunmaktadır (s. 74). Bu noktayla ilgili olarak yazar yaptığı bir çıkarımla, İslam iktisat teorisinin de ancak İslami bir ekonominin vücut bulması hâlinde test edilebileceğini öne sürer (s. 77). Fakat yine de felahın elde edilmesinde hedeflenen ideal İslam toplumuna ulaşmaya çabalarırken, mevcut toplumun somut sosyal gerçekliğinin araştırılması elzem olarak kabul edilir. Bu aşamada yazar söz konusu gelişim için, farklı disiplinlerden alimlerin çok güçlü çabalar harcamalarını önerir. Bu bağlamda Müslüman iktisatçılar da, gerekli inisiyatifli üstlenerek sorumluluk almalılardır. Ayrıca ideal İslam toplumuna karşı romantik bir bakış açısından kurtulmalı, geçmişteki ihtişamın sürekli dile getirilmesi yerine güncel sorunların analizi ve çözümü yapılmalıdır. Buradan anlaşılmaktadır ki yazar; ideal İslam toplumunu bir hedef olarak, günümüz iktisadi sorunlarını ve şartlarını ise Müslüman iktisatçıların temel meşguliyet olarak kabul etmektedir (s. 80). Nitekim yazar, ancak bu şekilde bir geçiş teorisinin üretileceği ve alana ilgisiz kalan kesimin de ciddi şekilde düşünmeye ikna olacağını ifade eder (s. 85).

Yazar, İslam iktisadı uygulamalarının Müslüman ülkelerde uygulanması halinde, ilk başta ileri sanayi ülkelerinden finansal bakımdan aşağı kalsa da, İslam ülkelerinin felaha en yakın ülkeler olacağını savunur. Buradaki önerisinin kapsamını ise OPEC çatısı altında yer alan ülkelerin tamamına şamil olarak belirler. Bu sayede zengin olan bu ülkeler, yeni teknolojilerin gelişmesiyle beraber, insan faktörünün gelişmesini de önemsedikleri için yatırımlarını oraya yapacaklardır. Burada yazarın dikkat çeken ve subjektif önerisi de gündeme gelmektedir; söz konusu finansal servet, insanların yetiştirilmesinde kullanılmalıdır. Buna örneği ise İslam ahlaki değerlerinin kurumsallaştırılması olmuştur (s. 102). Yazar ele aldığı tüm unsurlar dahilinde İslam iktisadının diğer tüm iktisatçıları ikna edebilme kabiliyetine sahip olacağını savunmaktadır. Çünkü yazara göre İslam iktisadının ilkeleri, ana akım iktisat ilkelerinin aksine, günümüzde kabul edilmesi daha mümkün olan rasyonel ilkelerden oluşur.

Eser teknik ve içerik özellikleri açısından değerlendirildiğinde; eserde ele alınan konunun sahip olduğu fikrîsel derinliğe mukabil anlatımı yüzeysel kalmaktadır. Bu durumun da eserin başlarında ifade edildiği üzere eserin bir giriş kitabı olması durumuyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Yazar bu eseriyle, eserin yazıldığı dönemde yıkılmaya yüz tutmuş olan (sosyalizm) ve henüz savunulmaya başlanmış olan (kapitalizm) iki farklı sisteme de iktisadi açıdan eleştiri getirmektedir. Bu çerçevede, yaşadığı dönemdeki toplum içerisinde ihtiyaç duyulan bir üst bakışı sağlamaktadır.

Eserin yazımında karşılaştırma, örneklendirme ve kanıtlama gibi yöntemlerin kullanıldığı söylenebilir. Ancak konunun daha ziyade karşılaştırmalı olarak ele alındığı ve bu sayede yazarın, savunduğu fikirlerin sağlamasını yapmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Eserin multidisipliner yapısına mukabil, farklı alanlardan dahil ettiği konuların hiç biri için detaya girilmemiş olması ise eserin sınırlılıklarından birisi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca sınırlılıklardan bir diğeri, İslam iktisadındaki konuların kaynaklar açısından yeterli zenginliğe sahip olmadığıdır. Ancak bu durum, yazarın daha fazla düşünsel argüman geliştirmesine imkan tanımıştır. Bu sayede eser de literatür içinde özgün bir nitelik kazanmıştır. Nitekim yazıldığı dönemin iktisadi sisteminin aksi yönünde getirdiği eleştirilerle de özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Kitabın başlığına bakıldığında içeriğiyle uyumlu olduğu ancak alt başlıklarının ise alışıldık başlıklardan farklı olduğu kanaati oluşmaktadır. Çünkü literatür içerisindeki giriş kitapları genel olarak sistemsiz şekilde İslami finansın maddi unsurlarının ele alındığı eserlerdir. Ancak söz konusu eserin daha ziyade İslami finansın fikri temellerini giriş mahiyetinde ele aldığı görülmektedir. Buna binaen konuya ait fikri dayanakların sağlam bir şekilde ele alındığı gözlenir.

Eserdeki ara başlıklar ve konular arası geçişleri birlikte değerlendirildiğinde, her ne kadar başlıklar arası bağlantı ve geçişler arasındaki tutarlılığın sağlandığı görülsede başlık sayısının alışıldan daha fazla olduğunu söylemek gerekir. Nitekim bazı başlıklar, aynı tezin içeriğinde yer alan kaynakların kısaca işlenecek olmasına karşın, tek tek ele alınarak oluşturulmuştur. Örneğin “Felahın Kültürel Koşulları” başlığı altındaki pek çok alt başlık birlikte ele alınabilirdi.

Kitabın sahip olduğu tezi koruyor olması, bu konuda anlatım boyunca sahip olduğu süreklilik, kendi dönemi için delil gösterdiği unsurların güncel olarak kanıtlanabilirliği ve alandaki birçok İslam iktisatçısının çözümlemeye çalıştığı sorulara cevap arıyor olması eserin güçlü yönleri arasında sayılabilir. Nitekim yazar birçok Müslüman iktisatçının arayışta olduğu birtakım sorular hususunda, Müslüman kimliğiyle üst bir perdeden bakabilmeyi başarmıştır. Ancak eserin güçlü yönü; yazarın sahip olduğu fikrî temellerin, ilahi kaynaklar içinde güçlü bir şekilde referanslarla desteklendiği belirtilebilir. Zayıf yönleri içerisinde ise önemli bazı aşamalarında konunun yüzeysel bırakılması zikredilebilir. Örneğin bazı konularda örnek gösterilen şahıslar hakkındaki bilgiler, daha açıklayıcı olması için detaylandırılabilir. Bu durumun nedeni eserin bir giriş kitabı formunda tutulmaya çalışılmasıdır.

Eserde sade ve yalın bir anlatıma yer verilmekle birlikte açık bir dil kullanılmıştır. Dilin açık olması sayesinde öne sürülen fikirler güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca verilen örnekler de açık bir anlatım sayesinde amacına uygun olarak anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak eser, iktisadi kalkınmada insan unsurunun rolünü ve önemini ortaya koyan eserlerden biridir. İslami bir iktisadın “ne”liği üzerine kaleme alınmış olan bu eserde, giriş nitelikli birçok eserden farklı olarak orijinal çözüm önerileri sunulmuştur. Bu özelliğiyle yazıldığı dönemde öne çıkan eser, günümüzde de konuyla ilgili yeni çalışmalara kaynak sağlayacak nitelikli bir eserdir. Bu kapsamda kapitalist iktisat yapısının tüm eksikliklerini ortaya koyarak, söz konusu yapının nihayetsiz kalacağı sonucuna ulaşan yazar, toplumların iktisadi kalkınmasının ancak topyekun tüm unsurlarıyla ve beraberce olacağını ortaya koymuştur. Bunun yolu da ancak İslami bir iktisat sisteminin doğru biçimde geliştirilmesi ve uygulanması ile olacaktır. Eserde açık bir dille verilen güçlü tespit ve öneriler, araştırmacılar için İslam iktisadının günümüzde de uygulanabilmesi adına yapmaları gerekenlere dair mümkün ve özlü fikirler beyan etmiştir. Bu çerçevede ilahi kaynaklara sahip olan İslam iktisadının uygulanması, her dönemde insanlığın kalkınması ve gelişmesini sağlayacak olan yegane iktisadi sistemdir.

Kaynakça

Khan, M. A. (2021). *İslam İktisadına Giriş*, (Çev. Gökhan Umut), İstanbul: İktisat Yayınları.

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

İletişim/Contact

Maruf İktisat İslâm İktisadı Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77 Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-İstanbul Telefon: +90 0212 510 11 24-25
• maruf@marufiktisat.com • editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

[www.dergipark.org.tr/
tr/pub/marufiktisat](http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/marufiktisat)

marufvakfi.org

f | t marufvakfi